İBNÜ'L-ARABÎ ÖNCESİ ENDÜLÜS'TE TASAVVUF

Mehmet Necmettin BARDAKÇI *

Özet

İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf

Bu çalışmada Endülüs'te tasavvufun ortaya çıkışı ile bunu hazırlayan sebepler üzerinde durularak VII/XIII. yüzyıla kadarki tasavvuf hareketleri hakkında bilgi verilmiştir. IV/X. yüzyılda tasavvuf felsefesini kuran İbn Meserre'nin yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Endülüs entelektüeli Mâlikîliğin dışındaki yeni fikirlere sıcak bakmadığı için kendileri gibi düşünmeyenleri bidatçılık ve zındıklıkla itham ederek sindirmeye çalışmıştır. XII.yüzyılda İbnü'l-Arif, İbn Berrecân, İbn Kasî ve Ebu Bekir Mayurkî ile İbn Hamis Endülüs'ün farklı bölgelerinde tasavvuf faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Onların eserleri ve müridleri tasavvufî düşünceyi İbnü'l-Arabî'ye ulaştıran zincirin halkalarını oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İbn Meserre, İbnü'l-Arif, İbn Berecân, İbnü'l-Arabî, zühd, İslam tefekkürü, tasavvuf.

Abstract

Sufism in Andalusia before Ibn Al-Arabî

In this study emerging Sufism in Andalusia with factors that cause this emerge and Sufism movements up to VII/XIIIth century are given. And the place of Ibn Masarra who founded Sufism philosophy in the IV/Xth century is determined. In that term, Andalusian intellectuals did not open to new ideas except Malikism so they accused people who think different with innovation and heresy. Ibn al-Arîf, Ibn Barrajân, Ibn Qasî, Abu Bakr Mayurqî and Ibn Hamis continued Sufism movements in different regions of Andalusia in XIIth century. Their treatises and disciples became links of chain which bring mystical thought to Ibn al-Arabî.

Keywords: Andalusia, Ibn Masarra, Ibn al-Arîf, Ibn Barrajân, Ibn al-Arabî, ascetism, Islamic contemplation, Sufism

* Doç Dr., Süleyman Demirel Ü. İlahiyat Fakültesi.

Giriş

Endülüs, 92/711'de Târık b. Ziyad ile Musa b. Nusayr komutasındaki Müslüman fâtihlerin İspanya sahillerine ulaşıp, kısa sürede Kurtuba, İşbiliye, Gırnata ve o zamanın başkenti Tuleytula ile diğer şehirleri fethetmesiyle İslâmiyet'le tanışmıştır. İleriki yüzyıllarda yetiştirdiği ilim adamı, filozof ve özellikle sûfileri ile İslâm kültür merkezlerinden biri olmuştur. İspanyollara sadece kılıçla değil, dinleri, dilleri ve ruhları ile de üstünlük sağlayan Endülüs fatihleri, birçok İspanyol'un İslâm'a girmesini sağlayıp, yeni dinleri ile Arap dilini öğretip, ilim ve kültür hayatına kazandırdıkları eserler ve kurdukları medeniyetle Batı dünyasında aydınlanma çağının temellerini atmıştır.

Endülüs'te halkı oluşturan unsurlar, başta Araplar olmak üzere Târık b. Ziyad'ın komutasında fetihte önemli rol oynayan Berberîler, fetihten sonra İslâmiyet'i kabul eden İspanyol Hıristiyanlar ve Yahudilerdir. İlk dönemlerde böyle bir sosyal yapıya sahip olan Endülüs Emevileri, İbn Haldun'un, "*Endülüslüler ve Mağribliler genellikle Bedevî idi. Iraklılar gibi medeniyet için sıkıntı ve zorluk çekmemişlerdi. Bu yüzden Hicaz ehline tabi olup Bedevîliği tercih ettiler*," sözleriyle belirttiği gibi, hür fikir sahibi değildiler.[1]

Doğu İslâm Dünyasındaki entelektüel seviye fikrî bölünmelerle mezhep farklılıklarını, mezhepler arasındaki çekişmelerle tasavvufî düşüncedeki zenginlikleri yaşarken, Endülüs gayet sade bir İslâmî görüntü[2] ve katı bir taklitçilik anlayışı sergilemekte idi. Felsefe, kelam ve tasavvuf gibi İslâm'ın tefekkür boyutundan uzak olan Endülüs entelektüeli, henüz bu yeni fikirleri kabul etmeye hazır değildi.[3] Bu yüzden Müslüman İspanya, kendi tarihi boyunca bütün İslâm ülkelerinin Ehli Sünnetin Malikî anlayışına en bağlısı olmuştur. İmam Mâlik, Abbâsîler döneminde *Muvatta'* adlı eserinin bütün İslâm dünyasında uygulanmasını teklif eden devlet ricâline bunun, Müslümanların tefekkür dünyasını zayıflatacağı endişesiyle kabul etmeyerek farklı görüşlere ve hür düşünceye saygılı olsa da, bağlıları onun mezhebi dışında hiçbir Ehli Sünnet mezhebine sıcak bakmamış, Şia ile Mutezileye hayat hakkı bile tanımamıştır.

---

1 İbn Haldun, *Mukaddime*, (I-II), Daru'l-Fikir, ts., c. I, s. 449.

2 Muhammed Ali Ebu Reyyân, *Tarihu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*, İskenderiye 1987, s. 547.

3 M. Asin Palacios, *The Mystical Philosopy of İbn Masarra and his Followers*, İspanyolca'dan İngilizce'ye çeviren: Elmer H. Douglas-Howard W. Yoder, Leiden E. J. Brill, 1978, ss. 15 - 17; Muhammed Kemal İbrahim Cafer, "Min Müellefât-ı İbn Meserre el-Mefkûde", *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye*, Trablus 1972, c. III, ss. 27-64.

1. Endülüs'te Zühd ve Tasavvufun Zuhuru

Endülüs'ün fethinden sonra bir taraftan hâkimiyeti sağlamaya çalışan, bir taraftan da zengin gelir kaynaklarını Şam'a aktaran Müslüman Araplar ile Berberîler ve yerli Hıristiyanlar arasında sürüp giden çekişme ve iç savaşlar, bazı bölgelerdeki insanları devlet otoritesinden uzaklaşmaya sevk etmiştir. Bir kısım devlet yöneticilerinin kamu düzenini koruyup halkın kontrolünü sağlamak düşüncesiyle din ve devlet adına bitmek tükenmek bilmeyen baskılarından, sefahat ve israfa karışmış hayatından nefret edip, ülkenin içinde bulunduğu kaos ortamından kaçan bir takım insanlar, ruhlarını tatmin etme, kalben dünyadan uzaklaşma yolu olan zahidliği tercih etmişlerdir.

Endülüs'te görülen ilk zâhidler, Doğudan gelen ve zühd ve takvâsıyla topluma örnek olmuş Tâbiîn dönemi zahidlerinin yaşayışlarını örnek almışlardır. Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad ile birlikte İber Yarımadasına gelip Endülüs fethinde aktif rol oynayan Tâbiîn'den Haneş b. Abdullah es-San'ânî, Ebu Abdurrahman el Hubullî, Abdullah b. Şimaset el-Fihrî ile İyaz b. Ukbe zühd ve takvâlarıyla dikkati çekmişlerdir. Bunlardan özellikle Haneş b. Abdullah, gece ibadetleri yapmakla meşhur olan, seher vakitlerini sürekli uyanık geçiren bir şahıstır.[4] Numan b. Abdullah b. Numan el-Hadramî,[5] 90 yaşında vefat eden Ebu Vehb Abdurrahman el-Abbasî ve Davud b. Meymun'un da ilk dönemlerde Endülüs'e gelen zahidler arasında adları geçer.[6] Sadece halk içinde değil, din adamları ve siyasi otorite tarafından da özel bir saygı gören bu zahidler ile münzevi yaşayanlar sayesinde, Endülüs'te erken dönemlerden itibaren zühd ve takvaya dayalı bir hayat tarzı yaşanır olmuştur.

Dönemin karakteristik bir özelliği olan hem âlim (Mâliki fakihi) hem de zâhid olan bu insanların hiç kimseyi kendilerine uymaya çağırmadan, ferdî olarak yaşadıkları bu inzivâ hayatında nefislerini tezkiye edip olgunlaştırma yolunu tercih etmeleri önemsenmeye değer. Hoş görülü yaklaşımları sayesinde dergâhlarına gelen insanlara ilmihal bilgilerini ve zühd hayatının ilkelerini öğretmeye başlayan bu zahidler, kabiliyetli ve zeki öğrencileri seçerek özel ders vermiştir. Onların terbiye ve gözetiminde yetişen bu gençler, En-

4 İbn Faradî, *Tarihu'l-Ulemâ-i ve'r-Ruvâti li'l-'Ilmi bi'l-Endelüs*, 2. baskı, Kahire 1988, c. I, s.3 89; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire 1994, c. IX, s. 194; Palacios, s. 156.

5 İbn Faradî, c.II, s.158; ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis fî Tarihi Ricâli'l-Endelüs*, Madrid 1884, s.478; Muhammed Berekât el-Beylî, *ez-Zühhâd ve'l-Mutasavvıfa fi Bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Hattâ el-Karni'l-Hâmis el Hicrî*, Kahire 1993, s. 118.

6 Palacios, ss. 156-161; el-Beylî, s. 119.

dülüs'teki dinî faaliyetlerin farklı alanlarında aranan kültürlü insanlar haline gelmiştir.

Bunların yanı sıra, hacca gitmek, ilim öğrenmek, kitap getirmek veya ticaret gayesi ile doğuya gidip gelen Endülüslüler, Doğudaki ilim ve kültür hayatının, zühd ve tasavvuf anlayışının batıya taşınmasında bir köprü vazifesi görmüştür.[7] Onlar, ülkelerine dönerken edindikleri yeni fikirleri ve derslerini dinledikleri hocalarının kitaplarını da beraberlerinde getirmiştir. Doğu İslâm dünyasına seyahat eden Endülüslü zahidlerin başında, İbn Şebtûn olarak bilinen ve Malik b. Enes'ten rivayetlerde bulunan Ziyad b. Abdurrahman el-Lahmî (ö.204/819)[8] ile Kurtubalı meşhur bir âlim ve zahid olan İsa b. Dinar (ö.212/827) gelir.[9] Bu dönemdeki bir diğer zahid doğuya yedi yıllık uzun bir seyahat yapan Zaragosalı Hafs b. Abdüsselâm'dır. Malik b. Enes'ten ders alan Hafs'ı Endülüs'e döndükten sonra halife I. Hakem Kurtuba camiinde her yıl Ramazan ayında imam olarak görevlendirmiştir. Meşhur Mâliki fakihi Yahya b. Yahya ile birlikte fetva veren Malik b. Zevzan (ö.?), Ebu Osman Said b. Hassan el-Kurtubî (ö.236/850), Ebu Amr Harun b. Salim Kurtubî (ö.238/852) ve Ebu Halid Malik b. Ali b. Abdülaziz b. Kutnu'z-Zahid Kurtubî (ö.268/881) Endülüs'ün ilk dönem zahidleri arasında sayılabilir.[10]

Yine bu dönemin meşhur simalarından biri, fakih ve zahid Ebu Abdurrahman Baki b. Mahled Kurtubî (ö.276/889)'dir. Muhammed b. İsa ve Yahya b. Yahya'dan rivayetlerde bulunan Bakî b. Mahled, Endülüs'te hadis medresesini kurmuş, bunun neticesinde Endülüs'te hadis rivayetleri çoğalmıştır.[11] İmam Şâfiî'nin hadis usûlünü ve fıkhını Endülüs'e getirdiği için sert bir şekilde tenkit edilen Bakî b. Mahled, özellikle Mâlikî fıkhından başka her türlü bilgi kaynağına bidat nazarıyla bakan muhafazakar fakihler tarafından zındıklıkla itham edilerek sorgulanmıştır. [12]

Ebu'l-Ataf Yala' b. Ubeydullah (ö.286/899) ve Muhammed b. Abdullah

7 Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Kahire 1952, c. III, ss. 23-25.

8 İbn Faradî, c. I, s. 154; Makkari, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Râtib*, tahkik: İhsan Abbas, Beyrut 1968, c. II, s.255; el-Beylî, s. 120.

9 İbn Faradî, c. I, s. 231; ed-Dabbî, s. 402; Palacios, s. 158; el-Beylî, s. 120.

10 İbn Faradî, c. II, s. 41, 116; el-Beylî, s. 121.

11 İbn Faradî, c.I, s.91; Makkarî, c. VI, s. 47; İbn Kesir, c. XI, ss. 60-61; ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, 10. baskı, Beyrut 1994, c. XIII, ss. 285-287; Hayrüddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 11. baskı, Beyrut 1995, c. II, s. 60; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Beyrut 1993, c. I, s. 433; el-Beylî, s. 121.

12 İbn Faradî, c. II, s. 210; el-Beylî, s. 121.

b. ed-Dıfa' ile[13] Baki b. Mahled'den sonra Endülüs ilim ve zühd hayatında ikinci adam olan Muhammed b. Vaddah (ö.287/900) dönemin önde gelen zahidlerindendir.[14] Muhammed b. Abdülcebbar b. Muhammed Kurtubî (ö.296/908), Yahya b. Zekeriya b. Yahya es-Sakafî (ö.298/910), İbnü'z-Zerrad diye bilinen ve Muhammed b. Vaddah'ın hadis derslerine katılıp onunla sohbet eden Muhammed b. Ahmed b. Abdülmelik (ö.305/917), Said b. İmran Kurtubî, cübbeli adam olarak bilinen Abdullah b. Abdüsselâm Kurtubî (ö.302/914 veya 308/920) ile Esbağ b. Malik (ö.304/916)'i bunlara ilave edebiliriz.

Bu dönemde göze çarpan diğer zahidler ise şunlardır: Bir savaş sırasında şehid düşen Halef b. Said Kurtubî (ö.305/917), Ahmed b. Yusuf (ö.307/919), Süleyman b. Hâmid Kurtubî (ö.311/923), Ebu Alagah camiinde görevli olan Abdullah b. Nasr Kurtubî (ö.325/936-937),[15] Muhammed b. Futays b. Vâsıl el-Gâfikî (ö.319/931),[16] Muhammed b. Zekeriya b. Muhammed b. Cafer Kurtubî (ö.322/933-934), Ebu Abdullah Muhammed b. Esbağ b. Lebib (ö.328/939-940),[17] Muhammed b. Ebu Dalim (ö.372/982), İşbiliyyeli bir zahid ve abid olan ve "*el-İstibsâr*" adlı bir zühd kitabı bulunan Ebu Amr Ahmed b. Abdurrahman el-Absî (ö.379/989.[18]

Bu zahidlerden özellikle Ziyad, Şebtûn, Muhammed b. Vaddah ve Baki b. Mahled'in Endülüs'te fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin yayılmasında çok önemli katkıları olmuştur.[19] III/IX. yüzyılın başlarında Endülüs'e girmeye başlayan zühd hareketi, Doğu İslâm dünyasında ve Mağrib ülkelerinde de olduğu gibi, tefekküre dayalı tasavvuf anlayışının doğmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Endülüslü zahidlerin doğuya yaptıkları seyahatler esnasında sûfîlerle görüşüp onların fikirlerini ve eserlerini ülkelerine dönüşlerinde beraberlerinde getirmeleri neticesinde Endülüs'e giren tasavvuf anlayışının yayılması kolay olmamıştır. Zahidane yaşayış tarzı daha fazla rağbet gördüğünden zühdden tasavvufa bir geçiş süreci yaşanmıştır. Erken dönemin bu zühde dayalı ferdî tasavvuf anlayışı, bazı insanların ruhlarını tatmin etmediğinden onlar tasavvufta daha derin bir mana, daha çekici bir kuvvet bul-

13 Maria İsabel Fierro, "Heresy in al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain*, Edited by: Salma Khadra Jayyusi, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln 1994, volume, c.II, s.897.

14 İbn Faradî, c.II, s.15; ez-Zehebî, c.XIII, ss.445-446.

15 İbn Faradî, c.II, ss.22-25; Palacios, ss.159-160; el-Beylî, s.122.

16 İbn Faradî, c.II, s.42-43; ed-Dabbî, s.121; Makkari, c.II, s.272; el-Beylî, s.123.

17 İbn Faradî, c.II, s.48.

18 Palacios, ss.160-161; el-Beylî, ss.123-124.

19 İbn Faradî, c.I, s.93; ez-Zehebî, c.XIII, ss.285-286, 445-446; el-Beylî, ss.136-137.

muşlar ve sade bir zühd yaşayışından derin manalar içeren tasavvufa doğru yönelmişlerdir. Ancak devletin siyasi gücünü arkasına alan ulemâ ile halkın çoğunluğu mutasavvıflara karşı çıkmış ve onları dini ifsat ettikleri gerekçesiyle baskı altına almaya çalışmıştır.[20]

Endülüs'te tasavvuf hareketinin ortaya çıkıp yayılmasında en önemli faktör muhtemelen devrin siyasi istikrarsızlığı ve devletin ehil olmayan ellerde kötü yönetimi idi. Bu durumdan kurtuluş çareleri arayan birçok insanın yöneldiği her kapı huzursuzluğunu artırıyordu. Bu dönemde ülkeye girmeye başlayan çeşitli fikrî akımlar, donuk ve taklitçi anlayıştan bıkıp usanan, daha aktif ve daha canlı fikirler arayan insanlara bir kurtarıcı gibi geldi. Böyle bir çevrede tasavvufun ortaya çıkışı tabiî bir süreçtir.

Endülüs'te tasavvufun ortaya çıkışını kesin olarak tespit etmek pek mümkün görünmemekle birlikte, bu hareketin başlangıcını Ebu Abdullah Muaz b. Osman eş-Şa'banî'ye (ö.234/848) kadar götürebiliriz. Ebu Abdullah Muhammed b. Seleme b. Hubeyb b. Kasım es-Sadefî,[21] İbn Meserre'nin babası Ebu Muhammed Abdullah ibn Meserre (ö.286/899), Muhammed b. Vaddah'tan ilim tahsil eden, feraiz, dil bilgisi ve şiirde âlim Ebu Osman Sa'dun b. İsmail (ö.295/907-908) ve zahid olarak künyelenen Ebu Eyyub Süleyman b. Hâmid Kurtubî (ö.311/923)[22] ile Kurtubalı Ebu Osman Said b. İmran b. Müşrif'i de bu harekete dâhil edebiliriz.[23] Bu şahısları Endülüs'ün ilk sûfileri olarak kabul etmekle birlikte, bu dönemde Endülüs'te tasavvufun sistemleştiğini tam olarak söylememiz henüz mümkün değildir.

III/IX. yüzyılın sonlarına doğru Endülüs'te tasavvuf ferdî olarak yaşanırken, IV/X. yüzyılın başlarında İbn Meserre vasıtasıyla yeni bir çehre kazanmıştır. Daha sonraki yıllarda doğudan gelen birçok sûfi, tasavvuf akımının burada yayılmasına katkıda bulunsa da, Endülüs'te tasavvuf hareketinin ve tasavvuf felsefesinin başlamasında ve yayılmasında birinci derecede rol oynayan şahsın İbn Meserre olduğunu söylemek mümkündür.

20 İqnaz Goldzıher, "İspanya Arapları ve İslâm", çeviren: İsmail Hakkı Ünal, *İslâmî Araştırmalar*, sayı 2, Ekim 1986, s.59.

21 İbn Faradî, c.II, s.12; el-Beylî, s.177.

22 Palacios, ss.159-160; el-Beylî, s.178.

23 İbn Faradî, c.I, s.217.

2. İbn Meserre[24]

İbn Meserre'nin tam ismi, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Meserre b. Necih el-Cebelî el-Kurtubî'dir. 269/883'te Kurtuba'da doğan İbn Meserre, tahsil hayatına babası Abdullah'ın yanında başladı. Babası Abdullah ve kardeşi İbrahim o dönemin zahidleri arasında sayıldığı için tasavvufî bir ortamda ve zahid bir aile çevresinde yetişti. Daha sonra Endülüs'ün ünlü fakihleri Bakî b. Mahled (ö.276/889), Muhammed b. Vaddah (ö.280/893) ve Muhammed b. Abdüsselam el-Huşenî'nin (ö.286/899) ilim meclislerine katıldı. Bu eğitim ve öğretim döneminden sonra bir taraftan bilgi ve görgüsünü artırmak, diğer taraftan Endülüs'te düşüncelerinden dolayı kendisine uygulanan baskıdan kurtulmak için hac yapmak gayesiyle doğunun ilim merkezlerine seyahatte bulundu. En yakın öğrencilerinden el-Medenî olarak bilinen Muhammed b. Hazm et-Tenûhî, Eyyub b. Feth, Ahmed b. Ğânim el-Kurtubî ve İbn Saykal diye bilinen Muhammed b. Vehb ile birlikte Kurtuba'dan ayrıldı. Önce Kuzey Afrika şehirlerine, oradan da Hicaz'a gitti. Hac vazifesini ifa ettikten sonra gittiği Irakta Bağdat ve Basra'daki ilim meclislerine katıldı. Kendisi Endülüs dışında tanınmadığı için yolculuğu esnasında uğradığı yerlerdeki ilim mahfillerine ve medreselere bir öğrenci olarak iştirak etti. Doğuda kaldığı süre içerisinde geniş bir rivayet kültürü, güçlü ve etkili bir hitabet, Arap dilinde akıcı bir üslup kazandı.[25]

İbn Meserre, felsefî düşünceye karşı daha müsamahalı olan III. Abdurrahman'ın (300-350/912-961) ilk halifelik yıllarında sağlanan nisbî huzur ve istikrardan cesaret alıp Endülüs'e dönerek tasavvufî öğretisini Kurtuba yakınlarındaki zaviyesinde insanlara anlatmaya başladı. Basit bir zühd hayatı ve öğrencilerine tesirli vaazlar yaparak birçok insanı kendisine çekmiş, müşahede ve mükâşefeye dayanan tasavvuf kavramlarını şeriat sınırları içinde anlatmaya özen göstermiştir. Kendisini dinleyenler üzerinde güçlü bir etki bırakan İbn Meserre, ders verme metodu ile özellikle sıdkın hakikati üzere amellerin düzeltilmesi ve nefs muhasebesi gibi konular açı-

24 Geniş bilgi için bk. Mehmet Necmettin Bardakçı, *İbn Meserre el-Müntekâ Müttakilerin Yolu*, İstanbul 1999.

25 İbn Faradi, c.I, ss.217, 376-377, c.II, ss.41-42; ; İbnü'l-Kıftî, *Târihu'l-Hukemâ*, Mısır 1326 h., ss.12-13; Palacios, ss.30-42; R. Arnaldez, "Ibn Masarra", *Encyclopedia of İslâm*, Leıden 1971, c.III, s.868; Lenn E. Goodman, "Ibn Masarrah", *History of Islamic Philosophy*, Edıted By: Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, London and New York 1996, ss.277-278; el-Beylî, ss.174-190; Muhammed Alûzâd, "El-Melâmih'ul-Âmme li Şahsıyyeti İbn Meserre ve Ârâihi", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye bi Fas*, Câmiatü Sîdî Muhammed İbn Abdullah, Fas 1982-1983, 6. sayı, ss.33-64.

sından Zünnûn Mısrî (ö.245/859) ve Ebu Yakub Nehrecûrî (ö.330/941-942) gibi tanınmış sûfî mütefekkirlere benzetilir.

İbn Meserre yaşadığı dönemin sûfîlerinde görüldüğü gibi, siyasetten uzak durmayı tercih etmiş, idarecilerin lehinde veya aleyhinde her hangi bir görüş belirtmemiştir. Hayatının son yıllarını zaviyesinde sükunet içinde, talebelerine ders vererek ve kitap yazarak geçirmiştir. Fikirlerinden dolayı tenkit edilip sorgulanmakla birlikte her hangi bir işkence veya zulme uğramamıştır. Ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği dergahında talebelerinin halkası arasında 4 şevval 319/19 ekim 931 çarşamba günü Kurtuba'da elli yaşında vefat etmiştir. Ertesi gün ikindiden sonra talebeleri tarafından mezara taşınmış ve gömülmüştür.[26] Onun ismi aynı yıl ölen devlet adamları arasında anılmış ve halk o yıla, "*meşhur insanlar yılı*" ismini vermiştir.[27]

Tasavvuf sahasında birçok kitap ve risale yazan İbn Meserre'nin eserlerinden sadece üçünün adı kaynaklarda geçmektedir. Bunlar; "*Kitabu't-Tabsıra* veya *Risaletü'l-İ'tibâr*", "*Havâssu'l-Hurûf*"[28] ve henüz ortaya çıkmayan fakat Mâlikî fıkhı ile ilgili olduğu belirtilen "*Kitabu Tevhîdi'l-Mûkınîn*"[29] isimli eserleridir. Bunların yanı sıra hiçbir yerde zikredilmeyen *el-Müntekâ min Kelâmi Ehli't-Tükâ* adlı bir eseri daha vardır.[30] İbn Meserre "*Kitâbu'l-Hurûf*"'da "*Arifu'l-Muhakkık*", "*Risâletü'l-İ'tibar*"'da fakih olarak vasıflandırılmaktadır.

Kitâbu'l-Hurûf, (Risâletü Havâssı'l-Hurûf ve Hakâikuhâ ve Usûlühâ) Kur'an'ın bazı surelerinin başında bulunan -hurûf-ı mukatta'a- harflerle başlamasının sırlarını açıklamaktadır. Âlemin görünenleri ile müşahede edilenlerinin farklı olduğu belirtilen *Risale'*de, bu durum, ayakları birbirine uygun olan bir merdiven şeklinde tasvir edilmektedir. Bu risalede, Yahudi Kabalist tarzı üzere giderek seleflerinin yolunu takip eden İbn Meserre, İbrahim Cafer'in ifade ettiği gibi, bu konuda yeni bir şey getirmediğini, hedefinin bu harflerin ve öneminin araştırılmasını kuşatan kapalılığın ve bu ko-

26 İbn Faradi, c.I, s.42; İbnü'l-Kıftî, s.13.

27 Palacios, s.42.

28 Carl Brockelman, *GAL, Sup*, Leiden E.J.Brill 1937, c.I, ss.378-379.

29 İbn Hayyan, *el-Muktebes*, neşr: Mahmûd Ali Mekkî, Kahire 1971, c.V, s.21.

30 Daha önce yaptığımız bir çalışmada (*İbn Meserre'nin Tasavvufî Düşünce Tarihindeki Yeri ve "el-Müntekâ min Kelâmi Ehli't-Tükâ" Adlı Eseri, Isparta 1998*) İbn Meserre'nin "*el-Müntekâ min Kelâmi Ehli't-Tükâ*" adlı bir eserinin olduğunu belirtmiştik. Eserin ilk sayfasında yer alan müellif ismi ve bu esere her hangi bir yerde atıf yapılmamış olmasından hareketle, *el-Müntekâ*'nın İbn Meserre'ye ait olduğunu ifade ettik. Daha sonra ulaştığımız yeni bilgiler, Endülüs'lü bir sûfî olan Ebu Abdullah Muhammed ibn Hamîs'in (ö.VI/XII. yüzyıl ortaları) de bu isimde bir eserinin olduğunu göstermektedir.

nuda âlimlerin ihtilafının giderilmesi olduğunu söyler.[31]

Felsefî bir eser olan *Risaletü'l-İ'tibâr (Kitâbu't-Tabsıra)*'da[32] müellifin "*fakih*" sıfatını kullanması, memleketindeki insanların sevgisine mazhar olabilme, kitabın yayılmasını sağlama ve yakılmasını önleme gayesine matuf bir tercihtir. İbn Meserre bu risalesini, peygamberlerin haber verdiği vahiylerin Allah'tan âleme doğru geldiğini bilen, ancak âlemden Allah'a, yani tabiattan duyularla elde edilecek bilgiler vasıtası ile peygamberlerin getirdiği şeylere ulaştıracak delilleri soran bir öğrencisine cevap olarak yazmıştır. Bu eser, erken dönemde meydana gelen din ile felsefe arasındaki çatışmaları ortaya çıkaran en önemli belgelerden biridir. Sûfî düşünürümüz bu risaleye aklın Allah'ın emirlerini anlama ve sıfatlarının delil getirmedeki rolü üzerinde durarak başlar. Âlemin bütünüyle bir kitap olduğunu, onun hakkında düşünenlerin bu kitabı okuyabileceklerini belirtir. Ona göre yaratıkların tümü düşüncenin konusudur.

İbn Meserre, bu risalede akıl ve vahyin insanı tek şeye götürdüğünü kısa misallerle ispata çalışmaktadır. Ona göre, din ve felsefe vasıta bakımından farklı iki yol olmakla beraber gaye açısından müttefiktirler. Din, Allah'tan âleme doğru hareket ederken, akıl ve düşünce âlemden Allah'a doğru tedrici bir yol alarak çıkar. Akıl-vahiy uygunluğunu Kur'an âyetleri ile delillendiren müellif, Allah'tan gelen haberlere, âlemde delâlet eden mutlaka ayetler olduğunu vurgular.

İbn Meserre'ye göre Peygamber de filozof da Hakk'ı istemekte, hidayet ve hayra öncülük etmektedir. Hakk, Peygambere direkt olarak, vasıtasız gelir. Filozof ise gerçeğe (Hakk'a) derece derece, vasıtalarla yürür. Eğer filozof doğru bir niyetle gayretini birleştirirse çalışmasında başarılı olur. Düşünürümüz doğru niyet sahibi olmayan filozofları; Allah'ın eşyanın yaratıcısı olmadığını ileri süren ve Allah'ın sıfatlarını kabul etmeyen "*Muattıla*" dan

31 Cafer, *Min Müellefât-ı İbn Meserre*, s.29, 42; aynı müellif, *Fi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1986, s.357. İbnü'l-Arabî ise, bu konuda şu tespiti yapar: "Harflerin tertibi, bazı dillerde olduğu gibi, bir harfin başı ile sonunun aynı olmasıdır. Arapça'daki "mim, vav ve nun" harfleri gibi. Bu bizim dilimizdir ve harflerin mahreçlerine (çıkış yerlerine) göre tertip edilmiştir. Yoksa sûfîlerin tertibine göre değil. Bizim harflerin sırları ile ilgili sözümüz, İbn Meserre el-Cebelî ve başkalarının tarikatı (yolu) gibidir. Harflerin nitelikleri üzere değil. Çünkü şeylerin sıfatları hakkında konuşma, sahibinin itham edilmesine, çoğu kere de yalanlanmasına yol açar." Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Resâilü İbnü'l-Arabî, Kitabu'l-Mim ve'n-Nun ve'l-Vav*, 1. baskı, Haydarabad-Deccan, 1948, s.7; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293 h., adlı eserde de bu risâleden söz eder. c.IV, s.767.

32 *Risaletü'l-İtibâr*, M.K.Cafer'in *Fi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye* adlı eserinin ss.369-379. sayfaları arasında yer almaktadır. *Risâletü'l-İtibâr*, tarafımızdan Türkçe'ye çevrilmiştir. *Arayışlar, İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl:1, Sayı:1, 1999/1 Isparta, ss.251-261.

saymaktadır.

İbn Meserre bu eserde, insanın duyu organları ile tabiata bakıp, onun hakkında düşünerek yaratıcıyı bulabileceğini belirtir. Cansız varlıklar, bitkiler ve hayvanların tümü aynı kaynaktandır. İnsan âlemde hiç bir şeyin kendi kendine var olmayıp, varlığı için başkasına muhtaç olduğunu, düşüncesiyle bunların bir idarecisinin bulunduğunu fıtratına yerleştirilen bir kuvve ile bilir ve anlar. O da, tanımların kendisini anlatamadığı, eşi ve benzeri, sınırı, başlangıcı ve sonu olmayan, her şeyin idarecisi ve kuşatıcısı olan Allah'tır.

İbn Meserre'nin tasavvufi düşünceleri *el-Müntekâ* adlı eserinde toplanmıştır. Bu eserden anlaşıldığı kadarıyla İbn Meserre, amellerin ihlâslı olmasına, zühd ve takvâya, Allah'ı zikretmeye özel bir önem atfetmektedir. Zikrin ve ihlâsın aslını takvâ, takvâyı da dinin temeli olarak değerlendirir. Amelleri kaldıran bir tasavvuf anlayışına sıcak bakmayan İbn Meserre, amele sabretmeyi azaba sabretmekten daha kolay olarak nitelendirir. Hiçbir amel yapmadan şansıma ne çıkarsa deyip Allah'ın rahmetini ümit etmek mümine yakışmaz. Kişi yaptığı amele göre bir karşılık beklemelidir. *el-Müntekâ*'da çizdiği tasavvuf anlayışında yalnızlık ve halvet düşüncesi belirgin olan İbn Meserre, zahirî ve bâtınî bilgi arasındaki dengeye büyük değer verir. İnsanın kalp amelleri neticesinde ulaştığı mârifet bilgisinin Kur'an ve Sünnetin bildirdiği gerçeklerle çelişmeyeceğini vurgular.

2.1. İbn Meserre'nin Tasavvufî Düşünceleri

İbn Meserre'nin tasavvuf felsefesinin kaynaklarını içerisinde yetiştiği çevre olan İslâm düşüncesinde ve tasavvufunda aramak gerekir. Empedokles, Eflâtun ve Aristoteles gibi filozofların temsil ettiği antik Yunan'ın hikmetli bilgilerine ulaşan İbn Meserre, İlk İslâm filozofları el-Kindî (ö.258/872) ve Mehmet Fârâbî (ö.339/950); Ehl-i Sünnetin iki büyük kelâm imamı Ebu'l-Hasan el-Eşarî (ö.324/935) ve Ebu Mansur Maturidî (ö.333/944) ile aynı dönemde yaşama şansını yakalamıştır. Doğu İslâm dünyasına yaptığı seyahat sırasında Amr b. Osman el-Mekkî (ö.297/910), Ebu Yakub Nehrecûrî (ö.330/941-942) ve Ebu Said b. 'Arabî (ö.341/952) gibi sûfîlerin sohbetine katılarak tasavvufi bilgilerinden faydalanmıştır. Nitekim tasavvufta Nehrecûrî ve Amr b. Osman gibi *sahv* ekolünü benimseyip *sekr* hâlini tasvib etmemesi, ilim-marifet (*şeriat-tarikat*) uygunluğunu savunması, onlarla aynı tasavvufî anlayışı paylaştığını göstermektedir. Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö.283/896) ile İslâm tasavvufunda ilk defa felsefe ile meşgul olan Hakîm Tirmizî

(ö.320/932) ve sahv ekolünün temsilcisi Cüneyd Bağdadî'nin (ö.297/909) düşünceleri de onun tasavvufî anlayışının oluşmasına katkıda bulunmuştur.

III-IV/IX-X. yüzyıllarda Endülüs entelektüeli, Doğu İslâm dünyasının kültür birikimine güvenmekle birlikte, tabiat felsefesi ile karışmış yeni fikirleri kabul etmeye henüz hazır olmadığından, III. Abdurrahman'ın felsefî bilgilere karşı yumuşak tavrı bile İbn Meserre'nin kitaplarının gözleri önünde yakılmasını önleyememiştir. Endülüslü fakihler felsefe, mantık ve astronomi ile meşgul olanların tamamını zındıklıkla itham edip halkı da bu şekilde davranmaya teşvik ve tahrik etmiş, devlet de yeni fikrî oluşumlara set çekmiştir. Bu tür yaklaşımın sebebi, siyasi otoritenin her yeni fikir ve oluşumu, Kuzey Afrika'da bu dönemde güçlü bir siyasi nüfûza sahip olan Bâtınîlerin ve Karmatîlerin desteklediği bir ayaklanma ve bir fitne hareketi olarak değerlendirmesidir.

Bu yüzden İbn Meserre felsefî, kelâmî ve tasavvufî fikirlerinden dolayı, bir kısım insanlar tarafından ilim ve zühdde "imam" olarak kabul edilirken, diğer bir kısmı tarafından Mutezile mezhebinin ve kelamcıların yolunu benimsediği, Endülüs'te bilinen ilimlerden ve Malikî taklitçiliği ile teslimiyetçilik anlayışından uzaklaştığı için bidatçi ve bozuk itikatlı olarak vasıflandırılmıştır.[33]

İbn Meserre hakkında bilgi veren tabakat kitapları ile daha sonra yapılan araştırmalarda, onun Empedokles'in bir takipçisi ve fikirlerinin taşıyıcısı olduğu tekrarlanır.[34] İbn Meserre'nin elimizdeki kendi eserlerinden elde ettiğimiz verilere göre, onun fikirleri ile Empedokles'in fikirleri arasında benzer yönler olsa da büyük farklar vardır. Zira İbn Meserre'nin düşünce sisteminde, Empedokles'in yanı sıra, Platon, Aristoteles ve el-Kindî'nin bazı fikirleri de yer alır. Bu bakımdan onu eski Yunan kültürünü bilen ve ondan faydalanarak, İslâm düşüncesi çerçevesinde yorumlayan bir sûfî mütefekkir

33 İbn Faradî, c.I, ss.41-42, ed-Dabbî, s.78; Palacios, s.40-41; Abbas, s.33; Dominiquo Urvoy, "Sur Les Débuts Dela Pensée Spéculatıve En Andalus", *Mélanges De l'unıversıté Saınt-Joseph*, Tome L (vol. II) 1984, Dar El-Machreq Sarl- Beyrouth, s.707-716.

34 Bk. Ebu'l-Hasen el-Âmirî, *Al-Amad alâ'l-Abad*, (neşr: E.K. Rowson), Beyrut 1979, ss.70-86; Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, tahkik: Hayat Büalvân, Beyrut 1985, ss.72-73; İbn Ebî Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, Beyrut ts., s.61; İbnü'l-Kıftî, ss.12-13; Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Tahkik: Muhemmed Seyyid Kîylânî), Mısır 1961, c.II, ss.68-74; Carl Brockelman, *Gal SUP*, Leıden E.J.Brill 1973, c.I, ss.378-379; Palacios, s.33; İ. Hakkı İzmirli, *İslâm'da Felsefî Akımlar*, 1. baskı İstanbul 1995, ss.240-241; Arnaldez, c.III, s.868; Henry Corbin, *History of Islamic Philosophy*, London 1993, ss.221-226. Corbin, Palacios'un bu çalışmasından hareketle, İbn Meserre'nin okulu ve öğretisi ile İslâm bâtınîliği, özellikle Şîîlik ve İsmailîlik arasında ilişki kurmaya çalışır. Bu eserlerin temel kaynağı Said el-Endelüsî, onun da Âmirî'dir.

olarak görmek daha doğrudur.

İbn Meserre hakkında kaynaklarda verilen bâtınî hükmü ise, Empedokles'le ilgili bilgilerin bulunduğu Âmirî'nin ve Said el-Endelüsî'nin eserlerindeki "*Bâtınî*" kelimesine verilen yanlış anlamda ısrar etmekten kaynaklanan sadece yüzeysel bir sonuçtur.[35] Mutedil bir sûfîden İsmailî bir Bâtınîye kadar herkesi içine alan bir kavrama, bu eserlerde sadece İsmailî-Bâtınî anlamı yüklenmiş ve yanlış bir neticeye ulaşılmıştır. İbn Meserre'nin metodu, Kur'an, Sünnet, sahabenin metodu ve tabiînden tercih ettiği şahısların görüşüdür. Bu anlayış ise, İmam Malik'in tercih ettiği Medine Ehlü'l-Hadis ekolünün bariz hususiyetidir. İbn Meserre, bu düşünceleriyle Malikî anlayışa karşı bir tavır içinde olmasa bile, dönemin siyasi şartları gereği ulemânın genel kanaati onun Ehli Sünnetin dışında olduğu şeklindeydi.[36]

İbn Meserre, dergâhında talebeleriyle sohbet edip kitap yazma dışında, sağlığında fikirlerini hür bir şekilde yayma şansına sahip olamamıştır. Onun tasavvuf anlayışı öğrencileri tarafından savunularak yaşatılmıştır. Ölümünden sonra öğrencileri, felsefe ve tabiî bilimlere karşı müsamahakâr bir siyaset izleyen II. Hakem (350-366/961-976) döneminin müsamahalı ortamında düşüncelerini yayma fırsatını bulmuşlardır. Bunlar arasında kendisinden ilim tahsil eden ya da doğuya yaptığı seyahat sırasında yanında yer alan Muhammed b. Hazm et-Tenûhî (ö.?), Ahmed b. Gânim el-Kurtubî (ö.?), Ebu Abdullah Muhammed el-Havlânî (ö.380/990), Muhammed b. Meferrec el-Meâfirî (ö.371/981), Ahmed b. Velid Avsece el Ensârî (ö.376/986), Ebân b. Osman (ö.377/987), Muhammed b. Amr b. Hayr el-Kaysî (ö.382/992), Abdülaziz b. Hakem (ö.387/997), Kâsım b. Esbağ (ö.?), ve Münzir b. Saîd el-Bellûtî (ö.355/995-996) gibi isimleri sayabiliriz. Özellikle mantık ve kelâm ilimlerine vâkıf, iyi bir hatib ve şair olan Bellûtî, İbn Meserre'nin tasavvuf anlayışını ve pratiklerini yeniden düzenlemiştir.[37]

---

35 M. Stern, "İbn Masarra, Follower of Pesudo-Empedocles- an Illusion", *Actas, 4 Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos*, Coimbra-Lisbon 1968, Leiden: Brill, 1971, 325-337; Şerefüddin Horasânî, "İbn Meserre", *Dâiretü'l-Maârifi'l-İslâmî*, Tahran 1370, 11-12.

36 Endülüs entelektüeli kendisi gibi düşünmeyenleri tasfiye edip, nüfûzlarını artırmak gayesiyle ilhad ve zındıklık kavramlarını kullanmıştır. Nitekim III/IX. yüzyılda İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*sini Endülüs'e getiren Bakî b. Mahled, IV/X. yüzyılda İbn Meserre, kelam, felsefe ve tasavvufla meşgul olup farklı düşünceleri savunduğu gerekçesiyle zındıklık ve Bâtınîlikle suçlanmış, ceza olarak kitapları gözlerinin önünde yakılmıştır. Daha sonra adeta bir gelenek şekline dönüşen bidatçılık ve zındıklıkla itham edilen muhaliflerin kitaplarını yakma işi, VI/XII. yüzyılda Eşarî düşüncesini ve tasavvufun sır bilgilerini açıkladığı gerekçesiyle Gazzâli'nin eserlerinin yakılmasıyla devam etmiştir. Mehmet Özdemir, "IX. Yüzyıl Endülüsünde Zındıklık Suçlamaları", *AÜİF Dergisi*, XXXVIII, ss.223-224.

37 İbn Faradî, c.I, ss.59, 114, 756, 778-779; c.II, ss.845-847; İbnü'l-Abbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-*

Tasavvuf anlayışını kendisinden önceki düşünce sistemlerinden ve dönemindeki fikir hareketlerinden beslenerek şekillendiren İbn Meserre, sonraki nesillere de etki etmiştir. Onun fikirleri ile daha sonraki filozof ve sûfîlerin düşünceleri arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Nitekim İbn Tufeyl (ö.581/1186) ile İbn Rüşd'ün (ö.595/1198) felsefe din ilişkileri konusundaki düşünceleri ile İbn Meserre'nin görüşleri arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. İbn Meserre'nin *Risâletü'l-İ'tibâr*, İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakzân*[38] ve İbn Rüşd'ün *Faslu'l-Makâl*[39] adlı eserlerinde akıl ile vahyin aynı noktada birleştiklerini, aralarında çelişki olmadığını ifade etmeleri ve bu bilgilerin insanı bir yaratıcı Allah fikrine ulaştırdığını vurgulamaları aynı kanaatleri paylaştıklarını göstermektedir. Bu bakımdan İbn Meserre'yi onların öncüsü saymamız mümkündür. Diğer taraftan hem İbn Meserre hem de İbn Tufeyl müşahede ile elde edilen bilginin, akıl sınırını aştığından anlatılamayacağını belirtirler. Bu da İbn Meserre'nin tasavvufî sırlar konusuna temkinli yaklaştığını ve açıklanmasını doğru bulmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Aynı şekilde İşrâkîlik ve İhvân-ı Safâ'nın görüşleri ile İbn Meserre'nin bazı görüşlerinin benzerliği hakkında da bir etkilenme olduğunu söylemek oldukça güçtür. Zira düşünce tarihinde birçok filozofun veya mutasavvıfın fikirleri arasında az ya da çok benzerlikler görülmektedir. Bu durum, aralarında mutlaka bir etkilenme olmasını gerektirmeyeceği gibi, etki olmayacağı anlamına da gelmemektedir.

Bu benzerliklerin yanı sıra, kendisinden övgüyle söz eden İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ile İsmail er-Ruaynî hariç, hiç bir filozof ve sûfî, İbn Meserre'den nakil yaptığını söylememektedir. Bu bakımdan İbn Meserre'nin İbnü'l-Arabî üzerinde etkisinin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira İbnü'l-Arabî, İbn Meserre'nin eserlerini okuyup incelemiş ve onun hakkında övgü dolu sözler söyleyerek bazı görüşlerine eserlerinde yer vermiştir.[40] Endülüs'te yaşamış olmaları ve ikincisinin birinciden iktibaslarda bulunup kendisinden övgüyle söz etmesi etkileşimle ilgili bu tespiti yapmamızı ko-

Sıla, Cezâyir 1919, **ss.**16, 25, 99-100, 239, 252; Makkarî, c.II, ss.47-49, 150-151; Palacios, ss.97, 104-105; el-Beylî, s.190;

38 İbn Sina/İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân*, çevirenler: M. Şerafeddin Yaltkaya/Babanzâde Reşid, hazırlayan: N. Ahmet Özalp, 2. baskı İstanbul 1997.

39 İbn Rüşd, *Felsefe Din İlişkileri*, (*Faslu'l-Makâl, el-Keşf an-Minhâci'l-Edille)*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul 1985.

40 Palacios, ss.95-123; Ebu'l-Alâ Afifî, *The Mystical Philosopy of Muhyid Din Ibnu'l-Arabî*, çeviren: Mehmet Dağ, Ankara 1974, ss.153-162; Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, çeviren: Ender Gürol, İstanbul 1982, s.231.

laylaştırmaktadır.

3. İbnü'l-Arîf[41]

İbnü'l-Arîf 481/1088 yılında İspanyanın bir liman kenti olan Almeriye şehrinde doğdu. Tam adı Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Musa b. Ataullah es-Sanhacî'dir.[42] Yemen'den Kuzey Afrika'nın Tanca şehrine göç eden Sanhâce kabilesine mensup olduğu için Sanhâcî; babasının gece bekçisi olması ve Arîf lakabıyla anılması sebebiyle de İbnü'l-Arîf olarak tanınmıştır.[43]

Doğumundan kısa bir süre önce babası Almeriye şehrine gelerek bölgenin idaresini elinde bulunduran İbn Sumâdıh'ın hizmetinde çalışmıştır. İbn Sumâdıh iktidardan düşünce işini kaybederek geçim sıkıntısı çeken İbnü'l-Arîf'in babası, kendi çektiği sıkıntıları oğlunun yaşamasını istemediğinden onu el sanatlarına yönlendirmiştir. Geçimini sağlayacak bir zanaat öğrenmesi düşüncesiyle ilkönce dokumacılığa, daha sonra da terziliğe göndermiştir.[44]

İbnü'l-Arîf çocukluğundan itibaren ilme ve ilim adamlarına karşı sempati duyuyordu. Babası onu rızkını daha kolay kazanması için bir meslek öğrenmeye zorlarken, o işyerinden kaçıp Almeriye'nin ilim meclislerine katılıyordu. Bu meclislerde Kur'an, Hadis ve dil bilimlerini okuyordu. Kur'an ezberleme ve ilim öğrenmeye olan hevesi yüzünden zenaatkârlığa fazla ısınamayan İbnü'l-Arîf, babasının zorlamasıyla bir süre devam etmek zorunda kalmıştır. Bu durum neredeyse onun ilme olan kabiliyetlerini ve arzusunu söndürme derecesine kadar varmıştır. Babası geç de olsa durumu kavrayınca oğlunu ilim meclislerine göndermiş ve hatasının farkına vardığını şu sözleriyle dile getirmiştir: "*Anladım ki oğlumun görüşü benim görüşümden üstünmüş. Ben ise ona iyilik yaptığımı sanıyordum.*"[45]

---

41 Geniş bilgi için bk. Mehmet Necmettin Bardakçı, *Endülüslü Sûfî İbnü'l-Arîf ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, İstanbul 2005.

42 İbn Hallikân, c.I, s.168; İbnü'l-Abbâr, *Tuhfetü'l-Kâvim*, hazırlayan: İhsan Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, s.26.

43 İbn Zeyyât, *et-Teşevvüf ila Ricâli't-Tasavvuf*, neşr: Ahmed et-Tevfîk, Rabat 1984, s.119; Tahir Ahmed Mekkî, *Dirâsât Endelüsiyye*, 3. Baskı 1987, ss.344-345; Hüseyin Lâşey, "İbn Arîf", *Dâiretü'l-Maârifi'l-İslâmî*, Tahran 1370, c.IV, s.286; A Faure, "Ibn al-Arîf", *The Encycleopadia of Islam*, (New Edition), Vol, III, s.712.

44 İbnü'l-Arîf, *Mahâsin Al-Majâlis*, Par: (Fransızca çevirisiyle birlikte neşreden) Miquel Asin Palacios, Paris 1933, Palacios tarafından yazılan önsöz, s.1, (Bu esere daha sonra Palacios neşri diye atıfta bulunulacaktır.); Mekkî, *Dirâsât Endelüsiyye*, s.345; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Âlâmü'l-Mağribi'l-Arabî*, Rabat 1983, III, 231; Lâşey, "İbn Arîf", IV, 286; Nihat Azamat, "İbnü'l-Arîf", *DİA*, c.XX; s.522.

45 Mekkî, *Dirâsât Endelüsiyye*, s.345; Mansûr, c.III, ss.231-232.

Almeriye'de Ebu'l-Hasan el-Bercî (Bercînî) (ö.506/1112), Muhammed b. Hasan el-Lemğânî (ö.?), Ebu'l-Hasan b. el Cüzzâmî, Ebu'l-Hasan b. Şefi' (ö.?), Halefe b. Muhammed el-Uraybî (ö.?), İbn Hanât olarak bilinen Ebu Muhammed Abdü'l-Kâdir el-Karavî (ö.?), İbnü'l-Fasîh olarak şöhret bulan Ebu Bekir Ömer b. Rızk (ö.?), Ebu Halid Yezid Mevlâ el-Mutasım (ö.?) ve Ebu'l-Kâsım Halef b. Muhammed b. el-Arabî'den (ö.?) dil ve edebiyat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi çeşitli ilimleri tahsil etmiş, İbn Sükkere olarak bilinen Ebu Ali es-Sadefî'den (ö.514/1120) hadis rivayet etmiştir. İbnü'l-Arîf bu hocalardan başta Kur'an ilimleri ve kıraât bilgileri olmak üzere, hadis rivayeti ve tedvîni ile dil bilgilerini öğrenmiştir. Kıraat ilmine çok önem vermiş, Hadis tedvîninde tenkitçi bir zihniyetle hareket ederek hadislerin varyantları ve illetleri ile hadis alma yöntemleri konusunda titiz davranmıştır.[46] Hat sanatında üstün başarılar kazanmış ve birbirine hiç benzemeyen yedi türlü yazı yazarak bu konudaki kabiliyetini göstermiştir.[47]

Almeriye'de başladığı ilim hayatını Mürsiye, Kurtuba, Zaragosa ve Belensiye gibi o dönemin ilim ve kültür merkezlerinde sürdüren İbnü'l-Arîf, Kurtuba'da zahir ve bâtın ilimlerine vâkıf, tasavvufî makam ve hal sahibi Ebu Cafer el-Hazrecî'nin (ö.582/1186) ders halkasına katılarak ondan Kur'an okumuştur.[48] Yine Kurtuba'da Kırâat âlimi Ebu'l-Kâsım b. en-Nehhâs'tan (ö.?) Kur'an ve kırâat bilgileri almıştır.[49]

Her türlü baskıya rağmen Endülüs'te İbn Meserre'nin tasavvufî fikirlerinin canlı bir şekilde hala devam ettiği[50] bu dönemde Kurtuba ve Mürsiye'nin yanı sıra Almeriye de Endülüs tasavvuf hareketinin bir merkezi konumundaydı. Böyle bir kültür şehrinde yaşayan İbnü'l-Arîf'in tasavvufa girişi Ebu Ömer et-Talemenkî'nin (ö.428/1036-1037) halifelerinden Ebu Bekir Abdülbâkî b. Muhammed b. Büryâl (ö.502/1108-1109) vasıtasıyla olmuştur.[51] Tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra döneminin sûfîleri arasında yer alan İbnü'l-Arîf; "*evliyânın ve verâ sahiplerinin önde gelenlerinden, salihlerin*

46 İbn Beşkuval, s.83; İbn Imâd, c.VI, ss.183-184; es-Safedî, c.VIII, s.133; Mansûr, c.III, s.232.

47 ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis fi Târihi Ricâli Ehli'l-Endelüs*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî 1968, s.166; İbnü'l-Arîf, *Miftâhu's-Saâde*, s.18; Mansûr, c.III, s.235.

48 Makkarî, c.III, s.99; İbnü'l-Arif, *Miftâhu's-Saâde*, s.18.

49 Makkarî, c.II, s.637.

50 Palacios, 120-124; Claude Addas, "Andalusî Mysticism and The Rise of Ibn 'Arabî", *The Legacy of Muslim Spain*, volume, II, pp.911-918; Mekkî, *Dirâsât Endelüsiyye*, ss.345-346.

51 ez-Zehebî, *Siyer*, c.XX, ss.112-113; Lâşey, "İbn Arîf", c.IV, s.286. Her ne kadar Palacios İbnü'l-Arîf,'in şeyhlerinin bilinmediğini söylese de (İbnü'l-Arîf Palacios neşri, 3), biz bugün ona tasavvuf hırkasını Şeyh İbn Büryâl'in giydirdiğini biliyoruz.

büyüklerinden biri" olarak nitelendirilmiştir.[52]

Tasavvufî eğitimi sırasında 525/1131 yılında ailesini ve memleketini terk etmek isteyen İbnü'l-Arîf, böbrek yetmezliği ve ailesinden ayrılığa gönlü razı olmadığından bu düşüncesini gerçekleştirememiştir. Hafız Ebu Bekir b. Bezzâr'ın (ö.292/905) *Müsned-i Kebîr*'ini görüp mütalaa ettikten sonra zahirî ilimlerle birlikte tasavvufî hal ve makamları, bidâyât ve nihâyâtı, çeşitli hikmetlerle dua ve niyazın önemini tam anlamıyla kavramıştır.[53]

Tarihi süreçte görülen mutasavvıf-fakih çekişmesi bu dönemde de görülmüştür. Endülüs Emevî Devletinin yıkılmasından sonra Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren Murâbıtlar Devleti döneminde yaşayan İbnü'l-Arîf'in faaliyetleri hâkim otorite tarafından sürekli takip edilmiştir. Özellikle Mehdîlik iddiası ile ortaya çıkan İbn Tûmert ve İbn Kasî isyanları devletin dikkatini mutasavvıflar üzerine çekmiştir. Bu çerçevede İbnü'l-Arîf'in nüfûzu, Mâlikî mezhebine mensup fakihlerin, özellikle Kadı İbn Esved'in kendisine karşı düşmanca bir tutum sergilemesine sebep olmuştur. Bu çekişmede halk üzerindeki kendi güç ve nüfûzunun kırıldığını gören Kadı İbn Esved, Murâbıtlar Devleti hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfın'a İbnü'l-Arîf hakkında şikayette bulunmuştur. Onun taraftarlarının çoğalması hükümdarda kendisine karşı bir ayaklanma olabileceği endişesi uyandırdığı için Almeriye valisine İbnü'l-Arîf'i yakalayıp göndermesini emretmiştir. Bu şikâyet üzerine Almeriye valisi şeyhi yakalatarak Merâkeş'e göndermiştir.[54] Onunla birlikte dönemin önde gelen âlim ve sûfîlerinden Ebu'l-Hakem İbn Berrecân İşbiliye'de, Ebu Bekir Mayûrkî Gırnata'da yakalanarak Merâkeş'e getirilmiştir.[55] Kendisiyle birlikte en yakın dostlarından İbn Berrecân tutuklanmış, bir ara serbest bırakılan Mayûrkî ise İbn Taşfın'ın gazabından kurtulmak için Bicâye'ye kaçmıştır.[56]

İbnü'l-Arîf, Merâkeş'te hapiste bulunduğu sırada dönemin âlim ve şeyhlerinden Ebu'l-Hasan Malagî'ye bir mektup göndererek, her tarafı fitnenin kaplaması sebebiyle kendisi için hiçbir kurtuluş ümidi olmadığını

52 İbn Hallikân, c.I, s.168.

53 İbnü'l-Arîf, *Miftâhu's-Saâde ve TahkikuTarikı's-Saâde*, hazırlayan: Ebu Bekir Atîk b. Mümin, neşr: Ismet Abdüllatif Dendeş, Beyrut 1993, s.106.

54 İbn Beşkuval, *Kitabu's-Sıla*, neşr: Izzet el-Attâr el-Huseynî, Kahire, 1955, s.83; İbn Hallikân, c.I, s.169; İbn Imâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, tahkik: Mahmud el-Arnavût, Beyrut 1991, c.VI, s.184; İbn Zeyyât, s.119; Mekkî, ss.348-349; Mansûr, c.III, ss.234-235.

55 Mekkî, s.349; Mansûr, c.III, ss.235; Faure, "Ibn al-Arîf", *EA.*, Vol, III, pp.712-713; Lâşey, "İbn Arîf", c.IV, ss.286; Addas, *Andalusî Mysticism*, 920; Azamat, *DİA*, c.II, s.523.

56 Makkarî, c.II, s.155.

bildirmiştir.[57] Bu durum, onun sonunun yaklaştığını anladığı şeklinde düşünülebilir.

İbnü'l-Arîf Merâkeş'e getirildiği zaman Murabıtlar hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfın onunla karşılaşınca etkisinde kalmış ve hakkındaki kanaatleri değişmiştir. Kendisine saygı göstererek ikramlarda bulunmuştur. Her türlü ihtiyacının karşılanacağını bildirince Şeyh, serbest kalmanın dışında hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını söylemiş ve hükümdar da kendisini serbest bırakmıştır. Onun serbest kalması Kadı İbn Esved'in hem otoritesini sarsmış hem de huzurunu kaçırmıştır. Şeyhin Merâkeş'ten ayrılacağı günlerde 23 Safer 536/5 Mayıs 1141 günü onu zehirleterek öldürtmüştür.[58] Şeyhin Merâkeş'te ölümü üzerine halk büyük bir cenaze töreni yaparak ona karşı duydukları sevgi ve bağlılığı göstermiştir. Halkın ona karşı bu denli bir sevgi beslemesi karşısında hükümdar, onu Merâkeş'e getirttiği için büyük bir pişmanlık duymuştur. Şeyhin Kadı İbn Esved tarafından zehirlenmesinin akabinde halkın tepkisinden çekindiği için, Kadıyı da benzer şekilde cezalandırmak[59] suretiyle halkın galeyanını yatıştırmaya çalışmıştır.

Buradan anlaşıldığı kadarıyla onun ölümünden asıl sorumlu olanlar, hükümdara yanlış bilgiler ulaştıran ve onu kendi ikballeri açısından tehlikeli bulan kısır düşünceli bürokratlardır. Bunların teşvik ve tahrikiyle hem İbnü'l-Arîf, hem de arkadaşları cezalandırılmıştır.

İbnü'l-Arîf, terbiye edip yetiştirdiği müridlerine günlerini ganimet bilerek devamlı çalışmalarını tavsiye etmiş, gaflete dalmalarına asla razı olmamıştır. İbn Gâlib,'e yazdığı bir mektupta, niyetinin rahmetinden ümit kesmeden Allah'a kavuşmak olduğunu vurgulamıştır. Bunu gerçekleştirme yolunda müridleriyle çeşitli konuları müzakere edip, ailesinin ve vatanının üzerindeki haklarını ödemeye çalışan[60] İbnü'l-Arîf hakkında anlatılan men-

57 İbnü'l-Arîf, *Miftâhu's-Saâde*, ss.180-182. Ebu'l-Hasan Malagî, fıkıh ve hadis sahasında döneminin önde gelen âlimlerindendir. Şiir ve kitâbette mâhirdir. Etkili hitabetiyle insanları coşturan, halkın isyan ve ihtilale kalkışmasına yol açabilecek bir nüfûza sahiptir. Halkı Ebu Yakub Yusuf aleyhine kışkırttığı gerekçesiyle takip edilmiştir. Bunun üzerine Hıristiyan kralı İbn Rîk'e sığınmıştır. Daha sonra casusluk yaptığı iddiasıyla öldürülmüştür. Merâkeşî, ss.332-339.

58 İbn Beşkuval, s.83; ed-Dabbî, s.166; İbnü'l-Abbâr, s.26; es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, hazırlayan: Muhammed Yusuf Necm, 3. Baskı Vespâden 1982, c.VIII, s.133; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Beyrut 1991, c.II, s.1609; Ziriklî, c.I, s.215; Mansûr, c.III, s.235; Mekkî, ss.349-350. Bazı kaynaklar onun ölümünü hastalığa dayalı normal bir ölüm olarak değerlendiririlerse de olayların akışı dikkate alındığında bu pek doğru görünmemektedir. İbnü'l-Arîf Palacios neşri, ss.6-7.

59 İbn Zeyyât, s.120; Mansûr, c.III, s.235.

60 İbnü'l-Arîf, *Miftâhu's-Saâde*, s.107.

kıbe ve kerametler çoktur.[61] *Nefhu't-Tîb* adlı eserinde şiirlerinden örnekler veren tarihçi Makkarî, 1010/1601'de onun kabrini ziyaret ettiğini belirtir.[62] Çeşitli dönemlerde tamir edilerek yenilenen İbnü'l-Arîf'in Merâkeş'teki kabri halk tarafından ziyaret edilmekte, yağmur duası yapmak için tercih edilmektedir.[63]

İbnü'l-Arîf tasavvuf sahasında şiir ve nesir olarak birçok eser yazmasına rağmen, Almeriye'de tutuklanıp Merâkeş'e gemiyle getirilirken eserlerinin birçoğunu denize atması yüzünden[64] bunlardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir.[65] Aynı şekilde Kadı Iyaz ile olan mektuplaşmaları ile İbnü'l-Arîf'in kendi el yazısı ile bazı kitaplar için İbn Beşkuval'a verdiği icazet ve bunların hangi kitaplar olduğu konusu henüz açıklığa kavuşmamıştır. Günümüze tasavvufun bazı temel kavramları hakkında bilgi verdiği *Mehâsinü'l-Mecâlis* adlı eseri ile, dua ve münâcaâtlarıyla dostları ve müridleri ile bazı şahıslara yazdığı mektuplarından oluşan *Miftâhu's-Saâde ve Tahkiku Tarikı's-Saâde* adlı eseri ulaşabilmiştir. Bu eserlerinin yanı sıra Bağdat Evkaf kütüphanesinde *Mehâsinü'l-Kelâm* adlı bir eserinin bulunduğu kaydedilmektedir.[66]

Mehâsinü'l-Mecâlis[67] tasavvufun makam ve hallerini avam, havas ve havassü'l-havas düzeyinde ele alır. Ancak İbnü'l-Arîf kitabında bunu avam, sûfîler ve havas olarak isimlendirir. İlim ve marifetle ilgili genel bir girişten sonra avamla ilgili olarak on mertebe sayar ki bunları; irâde, zühd, tevekkül, sabır, hüzün, havf, recâ, şükür, muhabbet ve şevk olarak sıralar. Bu mertebelerin her birini hem havâs, hem de havâssü'l-havâs düzeyinde ele alır. Bu bölümde daha önceki düzeylerde yer vermediği tövbe ve ünsü de ilave eder. Hakikati müşahede eden fenâ ehlinin hallerini açıklar. Kitabın sonunda tasavvuf yoluna giren ve Allah'a itaat ederek bu makam ve hallere ulaşanların yirmisi dünyevî, yirmisi de uhrevî olmak üzere kırk kerâmete nail olacakla-

61 İbn Beşkuval, s.83; İbn Hallikân, c.I, s.169; İbn Zeyyât, s.118.

62 Makkarî, c.III, s.229, c.IV, ss.319-331, c.V, ss.597-598.

63 İbnü'l-Arîf, *Miftâhu's-Saâde*, s.39.

64 İbnü'l-Abbâr, s.26; ez-Zehebî, c.XX, s.113.

65 İbn Hallikân, c.I, s.168; es-Safedî, c.VIII, s.133.

66 Muhammed Esad Tales, *el-Keşşâf an Mahtûtâti Hazâini'l-Kütübi'l-Evkâf*, Bağdat, 1953, s.294.

67 İbnü'l-Arîf'in bu eserini ilk defa ilim âlemine tanıtan İspanyol müsteşrik M. Asin Palacios'tur. İbnü'l-Arîf, *Kitab Mahâsin al-Mağâlis*, Fransızca çevirisiyle birlikte neşreden: M. Asin Palacios, Paris 1933; Malogo 1987. Bruno Half Herevî'nin "*Menâzilü's-Sâirîn*" adlı eseriyle birlikte karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bruno Half, "Le Mehâsin Al-Mağâlis D'ibn Al-Arîf Et L'ceuvre Du Soufi Hanbalite Al-Ansârî", *Revucdes Etudes İslâmiques*, c. XXXIX/2, ss.321-335, Paris 1971. Nihad Hayyâta kısa bir tahlille birlikte yayımlamıştır. İbnü'l-Arîf, "Kitâbu'n-Nefâis ve Mehâsinü'l-Mecâlis", neşr: Nihad Hayyâta, *el-Mevrid*, c.IX/IV, ss.681-706, Bağdat, 1980.

rını belirtir.

İbnü'l-Arîf'in *Miftâhu's-Saâde ve Tahkiku Tarikı's-Saâde* adlı eseri, müridlerinden Ebu Bekir Atik b. Mümin tarafından toplanan duaları, münâcâtları ile mektuplarından oluşmaktadır. Bu mektuplar İbnü'l-Arîf'in kendi el yazısıyla olmayıp, toplayan kişinin istinsah etmesiyle oluşmuştur.[68] Tasavvufî düşünceleri ile dönemin kültür yapısı açısından önemli olan mektuplarında kendisini "fakih" olarak nitelendirir. Bu durum Endülüs'te fıkha, özellikle Mâlikî fıkhına verilen değeri yansıtır. Diğer taraftan entelektüel tabaka kelâm, tasavvuf ve felsefeye iyi gözle bakmadığı için İbnü'l-Arîf'in de tıpkı İbn Meserre'nin yaptığı gibi fakih sıfatını kullandığını söylemek mümkündür.

İbnü'l-Arîf mektupların başında mektup gönderdiği kişinin adıyla birlikte kendi adını zikreder. Mektuplara besmele ile başlar ve Hz. Peygambere salât ü selamdan sonra Ehl-i Beyte ve sâlihlere hayır duada bulunur. Daha sonra mektup gönderdiği kişi hakkında iyi dileklerini belirtir. Mektuplar genellikle tasavvuf hakkındaki bazı bilgilerle muhataba yönelik nasihatleri içerir. Bazen de kendisine gelen mektuplara onun cevaplarını teşkil eder.

İbnü'l-Arîf'in güçlü bir şair olması sebebiyle birçok kaynakta onun bazı kaside ve şiirlerine yer verilir. Bunlardan Makkarî'nin kaydettiği şiir,[69] İbnü'l-Arîf'in Hz. Peygamber için yazdığı bir kasidedir ve bazı kaynaklarda *Metâliu'l-Envâr ve Menâbîu'l-Esrâr* adıyla onun adına bir kitap olarak kaydedilmiştir.[70]

3.1. İbnü'l-Arîf'in Tasavvufî Şahsiyeti

İbnü'l-Arîf'in döneminde Batı İslâm dünyasının iki yakasında yer alan Mağrib ve Endülüs'te farklı tasavvuf anlayışları görülür. Melâmetî anlayışa sahip olanlardan katı bir zühd anlayışını benimseyenlere kadar tasavvufun her tonunu bulmak mümkündür. Bu bağlamda. Saragostalı olup Merâkeş'e yerleşen Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Musa (ö.520/1126) ile Gazzâlî'nin düşüncelerini yaymak için *İhya*'sını çoğaltmasıyla dikkat çeken Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Hevârî (ö.581/1185),[71] tefsir, fıkıh ve dil bilgini olmanın

68 Muhammed Benaboud- İbrahim el-Kadiri, "Education during the Period of the Murabitun in the Light of Ibn Al-'Arîf's Letter to Ibn Al-Abbân", *Der Islam*, Berlin 1991, c.LXVIII/I, ss.109-110.

69 Makkarî, c.VII, ss.497-499.

70 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, Beyrut 1990, c.I, s.83.

71 İbn Zeyyât, ss.105-106, 270.

yanı sıra kelâm ilmini çok seven bir mutasavvıf ve Endülüs'ün şeyhi olarak şöhret bulan Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Saâdeti'l-Mürsî'nin (ö.566/1170-1171) isimleri sıralanabilir.[72]

Melâmetî tasavvuf anlayışına sahip Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Muhammed b. Abdullah b. Hırzihim (ö.559/1164) ve Ebu Ya'za Yelnur b. Meymun (ö.572/1177), dönemlerindeki olağanüstü davranışları ve çağdaşlarını derinden etkilemeleriyle dikkat çekerler. Kerametleriyle şöhret bulan bu sûfîler, özellikle Mağrib'in en önemli velileri arasında sayılır.[73] Güçlü bir fakih, muhaddis ve zahid bir kişiliğe sahip olan İbn Hırzihim, İbn Berrecân'ın tutuklanıp Merâkeş'e getirildiği sırada onunla görüşmüştür.[74]

Döneminin kutbu ve zamanının en şöhretli mutasavvıflarından biri olarak nitelendirilen Ebu Ya'zâ, Gazzâlî'nin *İhya*'sından övgüyle söz etmiş, evliyânın kerametlerini inkar edenlere sert tepki göstermiştir. Ebu Ya'za kendisi bitkisel gıdalarla iktifa etmeyi prensip haline getirmiş, fakat ülkenin her tarafından tekkesine gelen misafirlerine et, süt ve bal gibi yiyecekleri ikram etmeyi tercih etmiştir. İhtiyaç sahiplerine gıda yardımları yapmış, insanlardan herhangi bir hediye ya da sadaka kabul etmemiştir. Hakkındaki bazı şikâyetler üzerine 541/1146'da Merakeş'e getirilip tutuklanmış, bir müddet sonra suçsuzluğu anlaşılınca da serbest bırakılmıştır.[75]

İbnü'l-Arîf tasavvufî düşünceye karşı olumsuz hareketlerin yaşandığı bir dönemde dinî konularda geniş bilgi ve kültür birikimine sahip olduktan sonra kendisini manevî açıdan da yetiştirmek üzere tasavvufa yöneldi. Zühd, verâ, îsâr, nefs mücâhedesi ve zikir konularına ağırlık verdi. Tasavvuf tarihindeki hemen hemen bütün mutasavvıflarda olduğu gibi İbnü'l-Arîf de kendi döneminde Endülüs'te yaşayan sûfîlerin sohbet meclislerine katıldı. Bu sıralarda görüşmeye başladığı şeyhleri içinde en yaşlısı Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî'dir.[76] Tasavvufa yönelmesinde

72 ez-Zehebî, c.XX, s.508.

73 İbn Zeyyât, ss.168-172, 213-222; Addas, İbn Arabî, s.72.

74 İbn Hırzihim, Gazzâlî'nin İhya'sındaki bazı konuları tenkit ederek Endülüslülerin âdeti olduğu gibi kitabı yakmaya karar verdiğini, rüyasında bu düşüncesinden dolayı kendisine 80 sopa vurulduğunu, uyandığında bunların acısının hala devam ettiğini, daha sonra da Allah'a tövbe ettiğini ve bu konuları araştırdığında Kitap ve Sünnete uygun olduklarını anladığını belirtir. İbn Zeyyât, ss.168-170.

75 İbn Zeyyât, ss.214-215, 222.

76 Talemenkî zühd ve takvâya önem veren bir sûfî olmakla birlikte Hâricîliğe benzer fikirlere sahip olmakla ve Sünnete aykırı davranmakla, yani bidatçılıkla itham edilmiştir. Ancak mahkemede kadı bu suçlamalardan beraat ettirmiştir. Bu suçlama muhtemelen Talemenkî'nin imam ve imamlarla ilgili olarak "*İmam en iyi Müslüman olmalıdır*" fikrini savunmasından dolayı olmalıdır. Çünkü Talemenkî bazı takipçileri tarafından toplumun

Talemenkî'nin halifelerinden Ebu Bekir Abdülbâkî b. Muhammed b. Büryâl ile Ebu Ömer b. Ahmed b. Mervân b. el-Yümnâliş'in (ö.496/1102) etkisi olmuştur. Nitekim tasavvufa İbn Büryâl vasıtasıyla girmiş ve tasavvufî eğitimini onun gözetiminde tamamlamıştır.[77]

Endülüs tasavvuf felsefesinin kurucusu olan İbn Meserre, Hasan Basrî'nin temsil ettiği Allah korkusuna dayalı tasavvuf anlayışına vurgu yaparken, İbnü'l-Arîf, Râbia Adeviyye ve Bayezid Bistamî'nin temsil ettiği Allah sevgisine ağırlık vermiştir. Bununla birlikte seyr u sülûktaki silsilesi Hasan Basrî'ye ulaşmaktadır. Kendisi ile Hasan Basrî arasında ise şu şeyhler yer almaktadır:

> Hasan Basrî-Hişam b. Hasan- Fudayl b. Iyaz- Ebu Muhammed Müslim b. Abdullah el-Horasânî-Ebu Saîd b. el-Arabî- Hasan b. Abdullah el-Cürcânî-Ebu Ömer Ahmed b. Avnullah- Ebu Bekir Abdülbâkî b. Muhammed b. Büryâl el-Hıcâzî- Ebu'l-Abbâs ibnü'l-Arîf Ahmed b. Muhammed.[78]

Tasavvuf sahasında makam ve hâllere nail olup kemal noktasına ulaşarak döneminin önde gelen âbid, zâhid ve faziletli sûfîlerinden biri olan İbnü'l-Arîf,[79] "evliyânın ve verâ sahiplerinin önde gelenlerinden, salihlerin büyüklerinden" bir kişi olarak nitelendirilir.[80] Tasavvufî düşünceleri ve zahidane yaşayışıyla halk üzerinde büyük bir etki bıraktığından tasavvufa ilgi duyan birçok kişi onun sohbetlerine katılmıştır.[81] Onun şu sözleri tasavvufî şahsiyetini özetlemektedir:

> "Kulun sıdkının alâmeti, iman edilmesi gereken her şeye iman ettiği, bilinmesi gerekenleri bildiği, düşünülmesi gerekenleri aklettiği halde tevazu sahibi olmasıdır. Doğruluktan uzaklaşmasının belirtisi ise, nefsini Hak'tan ve halktan bir şey konusunda müstağnî saymasıdır. Mahlukata fakrını ve zayıflığını ızhar ederek, bilgide kemâl derecesine ulaşıp yaratıcısını gerçekten bilerek afetlerden korunan kimseye ne mutlu."[82]

İbnü'l-Arîf'e göre irâde, tövbe, zühd, tevekkül, sabır, hüzün, havf, recâ, şükür, muhabbet, şevk ve üns hakikat yolcusu şeriat ehlinin makamlarıdır. Bu makamlara ulaşanların gayesi, cennete girmek ve Allah Teala'ya yönsüz

---

lideri olarak görülmüş ve bir asır sonra onun yolunu izleyen ibn Kasî kendisini "İmam" ve "Mehdî" olarak ilan etmiştir. Fierro, c.II, s.902. Talemenkî'nin; *Kitâbu'r-Red alâ İbn Meserre* isimli bir eseri vardır. Kurt, s.289-290.

77 ez-Zehebî, c.XX, ss.112-114.

78 İbnü'l-Arîf, *Miftâhu's-Saâde*, s.46.

79 ed-Dabbî, s.166; Mansûr, c.III, s.232.

80 İbn Hallikân, c.I, s.168.

81 İbn Beşkuval, s.83; es-Safedî, c.VIII, s.133; Mansûr, c.III, s.232.

82 İbnü'l-Arîf, *Miftâhu's-Saâde*, s.127.

cihetsiz bakmaktır. Şeriat ehlinden hakikatin kendisini müşahede edenler, benliklerinden sıyrılıp fenâ haline vasıl olurlar. Bu anda Allah'ın dışında her şey fâni olur.[83] Ona göre; Allah'ın zatını bilmek, farz ibadetleri samimi/ihlâslı bir şekilde yapmak, sâlih amelleri bilerek işlemek ve afetlerden korkmak insan için olmazsa olmaz dört şarttır. Akıllı fakat bilgisiz, bilen fakat bildiğiyle amel etmeyen, amel eden fakat amelinde samimi olmayan, amelinde ihlâslı olmakla beraber havf sahibi olmayan kimselerin durumu hayret vericidir.[84] Kusursuz olarak itaat eden, İslâmiyet'in aydınlık yolunda yalpalamadan yürüyen kuluna Allah'ın yaptığı bağış ve ihsanlar birer keramettir. Allah'ın kuluna ikram ettiği bu lütufların bir kısmı dünyada, bir kısmı da âhirette gerçekleşecektir. [85]

Ona göre, tasavvuf makâmlarının başında yer alan havf kişinin ileride karşılaşabileceği ceza endişesiyle kalbinde meydana gelen bir iç yangınıdır. Havâssın gelecek endişesi olmadığı için onlar Allah'ın celâl ve heybetinden kaynaklanan saygıyla karışık bir korku duyarlar. İnsanı kötümser olmaktan ve ümitsizlik batağına saplanmaktan kurtaran recâ, aynı zamanda havf hastalığının çaresidir. Allah'ın verdiği nimetlerin şükrü nimetin cinsine göre yapılması gerekir. Nimette nimeti verenin görülmesi asıldır. Varlığın aslı ve eşyanın yaratılma sebebi olan muhabbet, sözün bittiği yerde başlar ve yaşanarak bilinir. Muhabbet Allah'ı bilip tanıma oranında kuvvetlenir. Bu sevgiyi harekete geçiren ise şevktir. Bunun gerçekleşmesi için benlik bağlarından sıyrılıp fenâ vadilerine dalmak gerekir.

Endülüs'ün en önemli sûfî merkezlerinden biri olan Almeriye'de tasavvufî düşüncelerini yayan İbnü'l-Arîf, kendisinden önce yaşayan mutasavvıflardan etkilendiği gibi kendi dönemindeki ve sonraki mutasavvıflar üzerinde de geniş bir etki bırakmıştır. Ebu Meyden Şuayb b. Hüseyin el-Ensârî (ö.594/1197-1198), Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim ibnü'l-Fahhâr (ö.590/1193) ve Fâtıma binti'l-Müsennâ el-Endelüsiyye (ö.590/1194 yaklaşık olarak) İbnü'l-Arîf sonrası dönemde dikkat çeken mutasavvıflardandır.[86] İşbiliye'de doğan Ebu Medyen, İbn Hırzihim ve Ebu Ya'zâ'nın tasavvuf sohbetlerine katılmış, Hac esnasında Abdülkâdir Geylânî ile görüşmüş ve ondan hadis dinlemiştir. Hac dönüşü Bicâye'ye yerleşmiş ve irşâd faaliyetlerini

83 İbnü'l-Arîf, *Mehâsinü'l-Mecâlis*, el-Mevrid, c.IX/IV, ss.698-699.
84 İbnü'l-Arîf, *Mehâsinü'l-Mecâlis*, el-Mevrid, c.IX/IV, ss.704-705.
85 İbnü'l-Arîf, *Mehâsinü'l-Mecâlis*, el-Mevrid, c.IX/IV, ss.699-703.
86 İbn Zeyyât, ss.319-327; Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, Ankara 1995, s.15 vd.; M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî", *DİA*, c.XX, s.493 vd.

orada sürdürmüştür.[87] İbnü'l-Fahhâr ise, gençlik döneminde Almeriye'deki tasavvuf mektebinden faydalanarak tasavvufa yeni ve geniş yorumlar getiren İbnü'l-Arabî'nin (ö.638/1240) sohbetlerine katılıp istifade ettiği şeyhler arasında yer alır. İbnü'l-Fahhâr, Melâmetî bir tasavvuf anlayışını benimseyen Ebu'l-Abbâs es-Sebtî'nin (ö.601/1204) tasavvuf eğitimini tamamlamasında da büyük pay sahibidir.[88]

Müridleri arasında yer alan Ebu'l-Abbas'ın oğlu ve İbnü'l-Yetim el-Enderşî olarak da bilinen el-Gazzâl, İbnü'l-Arîf'in tasavvufi düşüncelerini yaymıştır.[89] Yine müridlerinden Kureşî'nin önde gelen talebeleri Abdülcelil b. Musa ile Ebu Sebr Eyyub el-Fihrî aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin de hocaları arasında yer alır. Bu durum, İbnü'l-Arîf'in tasavvufi düşüncelerinin aktarılması ve sonraki dönemlere, özellikle İbnü'l-Arabî üzerindeki etkisi açısından önemlidir.[90]

Fıkıh ve kıraat ilimlerinde geniş kültüre sahip, tasavvuf sahasındaki büyüklüğünü göstermek için sayısız kerâmetleri nakledilen bir mutasavvıf olan İşbiliye'li İbn Mücâhid (ö.574/1178),[91] İbnü'l-Arîf'in tasavvuf mirasını sonraki nesillere, özellikle İbnü'l-Arabî'ye aktarmada önemli bir halkayı teşkil etmektedir.[92] Nitekim İbnü'l-Arabî kendisinden bazı nakillerde bulunmuş ve onu Melâmîler arasında zikretmiştir.[93] Döneminin fakih ve kelamcıları arasında yer alan İbn Dehhâk İbrahim b. Yusuf el-Evsî el-Malagî (ö.611/1214), İbnü'l-Arîf'in *Mehâsinü'l-Mecâlis* adlı eserine bir şerh yazmıştır.[94]

İbnü'l-Arabî kendisinden önceki tasavvufî ve felsefî düşüncelerden yararlandığı gibi, İbnü'l-Arîf ile çağdaşları İbn Berracân[95] ve İbnü'l-Kasî'den[96] iktibaslar yaparak bir sentez yapmıştır.[97] Nitekim İbnü'l-Arîf'in *Mehâsinü'l-Mecâlis* adlı eserinden yaptığı nakillerde özellikle ilim ve marifetin aynı ol-

87 Tahsin Yazıcı, "Ebu Meyden", *DİA*, c.X, ss.186-187.
88 İbn Zeyyât, ss.168-170.
89 İbn Zeyyât, s.120.
90 Addas, *İbn Arabi*, ss.68-69.
91 İbnü'l-Abbâr, *Tekmile*, c.I, no: 779; Addas, *İbn Arabi*, s.80.
92 Urvoy, s.871-872.
93 İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s.211, 358; c.II, s.628; c.III, s.34; c.IV, s.532; Addas, *İbn Arabi*, s.80.
94 Şevki Dayf, ss.358-359.
95 İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s.75, 388; c.II, s.79, 136, 762, 859; c.III, s.101; c.IV, s.282.
96 İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s.176, 388, 407, 943; c.II, s.68, 79, 211, 340, 907; c.II, ss.8-9, 31, 218, 428, 465; c.IV, s.164.
97 Afîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, ss.154-156.

duğu, fenâ fillah ve Allah'ın her şeyin sebebi olduğu hakkındaki görüşlerine yer verir.[98] İbnü'l-Arîf'in adını sık sık zikreden İbnü'l-Arabî nazarında *Mehâsinü'l-Mecâlis* ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim onun ilminin üstünlüğünü dile getirip onu "*muhakkikler arasında*" göstererek kendisini "*şeyhimiz*" şeklinde nitelendirmesi esere ve eser sahibine verdiği değeri gösterir.[99]

İbnü'l-Arabî'nin kendisinden önceki tasavvuf mektepleri ile felsefî ekollerden ayırım yapmaksızın faydalanması ve bunları kendi sistemi içerisinde orijinal bir şekilde sunduğu düşünülürse, aynı coğrafyada ve yakın bir süre önce yaşayan İbnü'l-Arîf ve çağdaşlarından da etkilenmesi tabiîdir. Seyahati seven İbnü'l-Arabî, Endülüs başta olmak üzere Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Anadolu'da birçok ilim ve kültür merkezinde bulunmuş, âlim ve mutasavvıflardan istifade etmiştir. Özellikle bunlar arasında yer alan İbnü'l-Arîf'in müridlerinden Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Gazzâl ile Ebu'r-Rebî el-Kefîf, İbnü'l-Arîf'in düşüncelerini kendisine aktarmıştır.[100]

İbnü'l-Arîf'in etkisi Kuzey Afrika'da Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî (ö.659/1260) tarafından kurulan Şâzelî tarikatı ile, Ebu Abdullah b. Abbâd er-Rundî (ö.792/1390) üzerinde de görülür. Onun son temsilcileri arasında yer alan İbn Abbâd,[101] hadis, Eşarî kelamı ve Mâlikî fıkhını çok iyi öğrendikten sonra tasavvufa yönelerek Şâzelî şeyhi Ebu'l-Abbâs İbn Âşir'in sohbetlerine katılmış, Endülüs ve Kuzeybatı Afrika'daki tasavvufî hayatı etkilemiştir.[102]

İbnü'l-Arîf, Mâlikî fıkhı dışında kelam, felsefe ve tasavvuf gibi her türlü ilim dalının lanetlendiği bir ortamda ilmî faaliyetlerini sürdürmüş, tasavvufî düşüncelerini başta Almeriye olmak üzere Zaragosa ve Belensiye gibi Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde yaymaya çalışmıştır. Genç denebilecek bir yaşta siyasi fanatizmin kurbanı olan Almeriye şeyhi, dostları İbn Berrecân, Ebu Bekir Mayûrkî ve İbn Kasî ile Endülüs'te yetiştirdikleri müridleri sayesinde zengin bir kültürel miras bırakmıştır.

4. İbn Berrecân (ö.636/1141)

İbn Berrecân aslen Kuzey Afrikalıdır. Dinî ilimleri tahsil etmiş, hadis sahasında önemli âlimler arasına girmiştir. Astronomi ve matematik ilimlerine

98 İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.421; c.III, s.117, 520.

99 İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.318; Addas, s.68.

100 İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, ss.297, 724-725; İbnü'l-Arîf Palacios neşri, s.17; Afîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.155.

101 Mansûr, c.III, ss.234-235; Mekkî, s.348.

102 Mustafa Kara, "İbn Abbâd er-Rundî", *DİA*, c.XIX, ss.266,267; Şevki Dayf, c.VIII, s.360.

ilgi duymakla birlikte, tasavvuf ve özellikle harflerin sırrı gibi konularla daha çok meşgul olmuştur. Bu sebeple tasavvufa yönelmiş ve tasavvufî yorumlarıyla şöhret bulmuştur. Endülüs'te yaygın olan İbn Meserre'nin tasavvuf anlayışının yanı sıra, Gazzâlî'nin görüşlerini de benimsemiştir. İbnü'l-Arîf Almeriye'de faaliyet gösterirken, İbn Berrecân İşbiliye'de tasavvufi görüşlerini yaymaya çalışmıştır. O da İbnü'l-Arîf gibi yöresinde güçlü bir nüfûz kazanmış ve halkın sevgisine mazhar olmuştur. Onunla aynı görüşleri paylaştığı için benzer akıbetle karşılaşmış, Muvahhidlerin kurucusu İbn Tûmert'in düşüncelerini benimsediği ve Murâbıtlara karşı muhalefet ettiği gerekçesiyle Merâkeş'e getirilerek sorgulandıktan sonra idam edilmiştir.[103]

Sultanın çöplüğe atılmasını ve hiç kimsenin onun cenaze namazını kılmamasını kesin bir dille emretmesine rağmen, Merâkeş halkı Şeyh İbn Hırzihim'in bir müridi vasıtasıyla verdiği talimatıyla İbn Berrecân'in cenaze törenine katılarak başta hükümdar Ali b. Yusuf b. Taşfın olmak üzere devlet yöneticilerine ve fakihlere adeta gözdağı vermiştir.[104] İbn Tûmert ve yandaşlarının Mağribteki faaliyetleri ve bazı bölgelerde çıkan isyan ve karışıklıklarla başı dertte olan hükümdar, başkentte böyle bir protesto olayıyla karşılaşacağını herhalde hesaplayamamıştır.

İbn Berrecân'ın "*Şerhu Esmâi'l-Hüsnâ*" ve "*Tefsîru'l-Kur'an*" adlı eserleri vardır. birçok yazma nüshası bulunan *Şerhu Esmâi'l-Hüsnâ*'da Kur'an ve hadislerde geçen Allah'ın 130 ismi hakkında yorumlar yer almaktadır.[105] *Tefsîru'l-Kur'an* ise harf ve rakam sembolleri konusunda kendisini yetiştiren İbn Berrecân'ın, bunları uygulamaya çalıştığı bir eserdir. Kur'an âyetlerini Kur'an ve Hadisle açıklamaya çalışan ve daha çok tasavvufî açıdan yorumlayan İbn Berrecân,[106] tıpkı İbn Meserre ve İbnü'l-Arabî gibi harflerin havas ve esrarı üzerinde durmaktadır.[107]

İbnü'l-Arîf'in mektuplarında İbn Berrecân'dan övgüyle söz etmesine

---

103 ez-Zehebî, c.XX, ss.72-73; ez-Ziriklî, c.IV, s.129; A. Faure, "Ibn Barradjan", *EI*, c.III, s.732; İbnü'l-Arîf, "Kitâbu'n-Nefâis ve Mehâsinü'l-Mecâlis", neşr: Nihad Hayyâta, *el-Mevrid*, Bağdat 1980, c.IX/IV, ss.681-706, Hayyâta tarafından yazılan giriş bölümü, s.682; Mansûr, s.347; Osman Karadeniz, "İbn Berrecân", *DİA*, c.XX, s.371.

104 İbn Zeyyât, s.170.

105 İbn Berrecân, *Şerh-i Esmâi'l-Hüsnâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 766, 283. Bu eser şu isimle İspanya'da yayımlanmıştır: *Sarh Asma'Allah al-Husna (comantario sobre los nombres mas bellos de dios) Şerhu esmaillahi'l-hüsna* / Ebü'l-Hakem Abdüsselam b. Abdirrahman b. Muhammed ibn Berrecan, 536/1142; edicion critica y estudio realizados por Purificacion de la Torre. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Cientificias Agencia Espanola de Cooperacion Internacional, 2000.

106 Karadeniz, "İbn Berrecân", *DİA*, c.XX, s.371.

107 Bardakçı, *İbn Meserre, el-Müntekâ*, s.54.

bakılırsa, aralarındaki dostluk ilişkisi oldukça güçlüdür. Zira ona gönderdiği mektuplar diğer bazı müridlerine yazdığı mektuplarla karşılaştırıldığında aralarındaki samimiyet farkı hemen görülmektedir. Nitekim İbn Berrecân'a yazdığı mektuplarda "şeyhim, üstadım, aziz dostum" gibi oldukça samimi ve karşıdaki kişiye üst derecede değer verdiğini gösteren ifadeler bulunmaktadır.[108]

5. İbn Kasî (ö.546/1151)

Ebu'l-Kasım Ahmed b. Hüseyin İbn Kasî Mirtüle'de doğmuştur. İlk tahsilini yaptıktan sonra edebiyat ve ticaretle meşgul olan İbn Kasî, daha sonra tasavvufa ilgi duymaya başlayınca Almeriye'de İbnü'l-Arîf'in dergahına gelmiştir. Onun tasavvuf sohbetlerine ve ders halkasına katılarak tasavvufî eğitimini tamamlamıştır. İbnü'l-Arîf ile İbn Berrecân'ın Murâbıtlar tarafından Merâkeş'e götürülerek hapsedilmeleri ve daha sonra da öldürülmeleri üzerine onların tasavvuf anlayışlarını Endülüs'ün batısında kendi yaptırdığı ribatta devam ettirmiştir. Bunlara ilave olarak Endülüs'te o dönemde ulema tarafından yasaklanan ve yakılması için fetva çıkarılarak yakılan Gazzâlî'nin *İhya*'sını okutmaya başlamıştır. Bu tutumuyla yönetimden memnun olmayan kitleler üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştır. Böylece *Müridûn* olarak anılacak olan siyasi hareketin çekirdeklerini atmıştır. Zamanla şöhreti artan İbn Kasî, Endülüs'ün tasavvuftaki bir önderi olarak kabul edilmiştir.[109]

İbn Kasî'nin Endülüs'ün batısında Murâbıtlara karşı başlattığı *Müridûn* hareketinin temel felsefesini İbnü'l-Arîf'in fikirleri oluşturmuştur.[110] Murabıtlara karşı ilk sıralarda Muvahhidlerle anlaşarak bazı başarılar elde eden İbn Kasî, kendisini emir ilan ederek adına para bastırmıştır. Ancak talihi fazla yaver gitmemiştir. Muvahhidler bölgeden ayrılınca hem ayaklanan halkı bastırmak, hem de Murabıtlara karşı yürüttüğü mücadelede Müslümanlara karşı Hıristiyan İspanyollarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle müridleri tarafından öldürülmüştür.[111]

---

108 İbnü'l-Arif, *Miftâhu's-Saâde*, ss.109-110.

109 Merâkeşî, s.281; Safedî, c.VII, ss.297-298; A. Faure, "Ibn Kasî", *EI*, c.III, s.816; İlyas Çelebi, "İbn Kasî", *DİA*, c.XX, s.107.

110 İbnü'l-Abbâr, *Tekmile*, c.I, s.167.

111 Merâkeşî, s.281; Safedî, c.VII, ss.297-298. Merâkeşî, İbn Kasî'nin cahil halkı kandırıp peşine takan sapıklıkların başı olduğunu, adamları arasında çıkan bir anlaşmazlık neticesinde bir müridi tarafından Mirtule'de yakalanıp Muvahhidlerin hükümdarı Abdülmümin'e teslim edildiğini, hükümdarın kendisiyle görüştükten sonra İbn Kasî'yi serbest bıraktığını nakleder. Merâkeşî, ss.280-281.

İbn Kasî tasavvufî görüşlerini *Hâlü'n-N'aleyn ve İktibâsu'n-Nûr min Mevzii'l-Kademeyn* adlı eserinde açıklamıştır. Onun bu eserini yazarken özellikle Gazzâlî'den etkilendiğini söylemek mümkündür. Eserin birçok şerhi vardır.[112]

6. Ebu Bekir Hüseyin el-Mayûrkî (ö.537/1142)

Bir Zâhirî fakihi olan Ebu Bekir Hüseyin el-Mayûrkî, Mayorkalı olmakla birlikte ilmî ve tasavvufî faaliyetlerini Gırnata'da sürdürdü. Doğuya 517/1123'te hac için gittiğinde Mısır ve Hicaz'da Ebu Bekir Turtûşî'nin de bulunduğu birçok âlimin ders halkalarına katıldı. İbnü'l-Arîf'in İbn Berrecân'la birlikte iki yakın dostundan biri olan Mayûrkî, onların yakalanıp Merâkeş'e götürüldüğü sırada Merakeş'e getirilmiş ve sorgulandıktan sonra serbest bırakılmıştır.[113] İbn Taşfın'ın gazabından kurtulmak için önce Doğu'ya gitmiş, daha sonra da Mağrib'e dönerek Bicâye'ye yerleşmiş ve müridlerine hadis okutmuş, bir yıl sonra orada vefat etmiştir.[114]

7. Muhammad İbn Hamis

Endülüs'ün diğer bölgelerinde olduğu gibi, Muhammad İbn Hamis'in doğum yeri Albire'de de zühd ve tasavvuf hareketi canlı idi. IV-V/X-XI. Yüzyıllarda yaşayan ve İbn Hamis'in öncüleri kabul edebileceğimiz Albire'li şu zâhid ve sûfîler Endülüs'ün batısında tasavvufi düşüncenin temsilcileridir: Ebu Abdullah Muhammed b. Fâtis el-Fâfigî el-Albirî (ö.319/931),[115] Ebu Said Osman b. Said b Kuleyb (ö.340/951-952),[116] Ebu Gâlib b. Temâm b. Gâlib (ö.347/958),[117] Ebu Bekir el-Albirî (IV/X. yüzyılın ilk yarısı),[118] Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya el-Kullâbî (ö.369/979-980),[119] İbn

112 İbn Kâsî ve eserinin geniş bir değerlendirmesi ile ilgili olarak Afifi'nin de bir çalışması vardır. Ebu'l-Alâ Afifi, "Ebu'l-Kasım İbn Kasî ve Kitabuhu "*Hal'u'n-N'aleyn*", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, İskenderiye 1957, ss.53-87. Bu makale Türkçe'ye çevrilmiştir. Ebu'l-Ala Afifi, "Ebu'l-Kasım b. Kasiy ve Hal'un-Na'leyn İsimli Eseri", *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çeviren: Ekrem Demirli, İstanbul 2000.

113 Makkarî, c.II, s.155; ez-Zehebî, c.XX, s.358; İbn Zeyyât, s.118.

114 Makkarî, c.II, s.155; ez-Zehebî, c.XX, s.358; İbn Zeyyât, s.118; Cladue Addas, *İbn Arabi, Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, çeviren: Atila Ataman, İstanbul 2003, s.67.

115 Ibn Faradî, c.II, s.40; Makkarî, c.II, s.272.

116 Ibn Faradî, c.I, s.305; Ibn Hayyân, s.192.

117 Ibn Faradî, c.I, s.298.

118 Ibnü'l-Abbâr, c.I, s.370.

119 Ibn Faradî, c.I, s.314.

Turâs olarak bilinen Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö.373/983-984),[120] Ebu Osman Said b. Musa b. Mihas el-Gassânî (ö.393/1003),[121] Ebu Ömer Ahmed b. İsa el-Albirî (ö.416/1025),[122] tasavvufi düşüncenin kendisiyle geniş kitlelere ulaştığı Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebi Zamaneyn el-Albirî (ö.399/1008-1009),[123]Ebu Zamaneyn'in öğrencilerinden Ahmed b. Eyyûb b. Ebi er-Rebî el-Albirî (ö.?)[124] ile zühd ve tasavvufla ilgili şiirlerden oluşan bir divanı bulunan Ebu İshak İbrahim b. Mes'ud el-Albirî (ö.V/XI. yüzyılın ortaları).[125]

Endülüs'ün batısındaki Albîre'de doğan İbn Hamis'in doğum tarihi bilinmemektedir. Hayatının büyük kısmını İşbiliye'de geçirmiştir. Allah'ın rızasını kazanmak, bereketine nail olmak düşüncesiyle yanına aldığı çok az miktarda parayla yeryüzünde seyahat etmiştir.[126] İbnü'l-Abbâr'ın; "zamanındaki sûfî şeyhlerin reisi" olarak nitelendirdiği[127] İbn Hamis hakkında Kadı Iyaz (ö.544/1149) şunları söyler:

> "Muhammed İbn Hamis amellerin afetlerini çok iyi biliyordu. İhlâs konusundaki titizliği ve sözlerindeki incelikleri ile tanınıyordu. Doğru sözlü, muhatabına güven veren bir üslubu vardı. Fitne ve fesattan uzak, doğruluk prensibine dayalı faziletli ve olgun bir hayat sürdü. İhlâs, sabır ve tevekkül gibi güzel hasletlerle riyâ ve kibir gibi kalp hastalıklarından kurtulmanın önemini vurgulamıştır. Ona göre organların amelleri olduğu gibi kalbin de amelleri vardır. Kalp amellerini düzeltmek için belli şartlar, riyâzâtlar ve mücâhedeler vardır. Kalp bunlarla her türlü âfetten kurtulur. Söylediği bu metotla kalp amellerini düzeltmeye özen göstermiştir."[128]

Hâris el-Muhâsibî (ö.243/867)'nin eserleri hakkında güçlü bir otorite olan İbn Hamis, sohbetlerinde onun eserlerinden nakillerde bulunarak açıklardı.[129] Kadı Iyaz'ın verdiği bilgiye göre İbn Hamis'in tasavvufla ilgili "*el-*

120 Ibn Faradî, c.I, s.52.
121 Ibn Faradî, c.I, s.176.
122 el-Beylî, s.166.
123 Ibnü'l-Abbâr, c.II, s.482; Ibn Ferhûn, c.II, s.232.
124 Abdusselâm el-Garminî, *al-Madâris al-Sûfiyya al-Mağribiyya va'l-Andalusiyya*, Casablanca/Morocco 2000, s.91.
125 Garminî, ss.98-100.
126 Kadı Iyaz, *el-Gunye*, tahkik: Muhammad Izzet el-Attâr, Beyrut 1982, s.91; Ibnü'l-Abbâr, c.I, s.197, no: 1226; el-Garminî, ss.107-108; Camâl 'Alâl el-Bahtî, *el-Hudûru's-Sûfî fi'l-Endelus ve'l-Mağrib ila Hudûdı'l-Karnı's-Sâbi' el-Hicrî*, Tetvan/Morocco 2003, ss.85-86.
127 Ibnü'l-Abbâr, c.I, s.197, no: 1226; İbn Abdülmalik el-Merâkeşî, *el-Zeyl ve'l-Tekmile li Kitabey el-Mevsûl ve'l-Sıla*, tahkik: Muhammed b. Şerife, Beyrut, c.I, s.197.
128 Kadı Iyaz, s.91.
129 Kadı Iyaz, s.92.

Müntakâ min Kelâmi Ehli't-Tukâ" adını verdiği bir kitabı vardır.[130]

IV-VI/X-XII. yüzyıllarda Endülüs entelektüeli tasavvufu kelam ve felsefeden ayrı düşünmediğinden, III/IX. yüzyılın önde gelen sûfîlerinden ve aynı zamanda kelâmcılarından olan Muhâsibî'nin etkisinde kalan İbn Hamis'in kelâm ve felsefeden uzak kalması düşünülemez. Ölüm tarihi bilinmeyen İbn Hamis, muhtemelen VI/XII. yüzyılın ilk yarısında vefat etmiştir. Kadı Iyaz'ın sohbetlerine katılıp kendilerinden ders aldığı sûfîlerin 508-538/1114-1143 tarihleri arasında vefat ettikleri göz önüne alındığında İbn Hamis'in 550/1155 yılından önce vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Seçkin öğrencilerinden biri olan Kadı Iyaz'ın tasavvufî düşüncelerinin oluşumunda İbn Hamis'in özel bir yeri vardır. Kadı Iyaz, nazarî ve amelî tasavvufun prensiplerini başta İbn Hamis olmak üzere Endülüs'lü birçok şeyhten öğrenmiştir. Onun vasıtasıyla Muhâsibî'nin tasavvufi görüşlerini öğrenip sürdürme bahtiyarlığına ermiştir.[131] Kadı Iyaz'ın yanı sıra Kadı Ebu Abdullah İbn Şibrin ile özel bir dostluğunun olması,[132] İbn Hamis'in devlet görevlileri ve ulemâ ile iyi ilişkiler kurduğunu göstermektedir.

8. Ebu'l-Abbas es-Sebtî (ö.601/1204)

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Cafer el-Hazrecî es-Sebtî 524/1130'da Sebte'de doğdu. İlk dini bilgileri çocukluğunun geçtiği bu yerde aldıktan sonra Merakeş'e gitti ve ölünceye kadar orada kaldı. Çocukken tevekkülle ilgili duyduğu haberlerin cazibesine kapılarak tasavvufa yönelip Şeyh Ebu Abdullah el-Fahhârın müridi oldu.[133]

Güzel bir görünüşe sahip olan Ebu'l-Abbas es-Sebtî'nin basit bir dille konuşmasına rağmen akıcı bir üslubu, güçlü bir münazara yeteneği vardı. Konuştuğunda karşısındakileri hemen etkilerdi. Tevekkülün hakikatini düşündüğünden elinde avucunda neyi varsa tasadduk ederek sebeplere bağlanmayı terk etmiştir. Kendisine eziyet edenlere sabır ve nezaketle davranmış, iyilikle karşılık vermiştir. Fakirlere ve yetimlere şefkat ve merhametle

130 İbn Hamis'in birçok sohbetine katılan Kadı Iyaz, kendisinin bu kitabın bir kısmını bizzat hocasından dinlediğini şu sözleriyle haber vermektedir: "Onunla çok sohbet ettim. Ondan bu kitabın bir kısmını dinledim. Allah rahmet etsin. Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye* adlı kitabını rivayet etmem için icâzet verdi. Senedini hatırlamıyorum. Ebu Ali el-Hâfız senedini bana bildirdi." Kadı Iyaz, s.91.

131 el-Bahtî, s.86.

132 Kadı Iyaz, s.92; İbnü'l-Abbâr, c.I, s.197, no: 1226.

133 İbn Zeyyât, ss.451-452.

muamele etmiştir. Melâmetî bir yolu takip ettiği için sokakta dilencilik yapmış, topladığı sadakaları yoksullara dağıtmıştır. Merakeşlilerden bir kısmı onu kutbu'l-aktâb olarak görürken, bazıları da şeriatın usulüne bağlı kalmadığı gerekçesiyle bidatçı, kâfir ve sihirbaz olarak itham etmiştir. Kendisiyle ilgili birçok menkıbe vardır.[134]

Sonuç

İlk Müslüman fatihler arasındaki Tâbiin neslinden zühd ve takvâsıyla dikkat çeken Haneş b. Abdullah, Ebu Abdurrahman el Hubullî, Abdullah b. Şimaset el-Fihrî ile İyaz b. Ukbe Endülüsteki sûfîlerin öncüleridir. Bunları Ziyad b. Abdurrahman el-Lahmî, İsa b. Dinar ve Hafs b. Abdüsselâm gibi zâhidler takip etmiştir. Sonraki dönemlerde meşhur muhaddis Baki b. Mahled ile Muhammed b. Vaddâh ve İbn Meserre'nin babası bu zühd geleneğini sürdürmüştür.

III/IX. yüzyılda doğan ve böyle bir ilmî ve ahlâkî bir mirasla yetişen İbn Meserre, Endülüs'te tasavvuf felsefesinin temellerini atmıştır. Cüneyd Bağdadî gibi tasavvufta temkin yolunu tutmuş, akıl ile dinin, felsefe ile vahyin aynı neticeye ulaştığını ifade ederek din ile felsefe arasını uzlaştırmaya çalışmıştır. Kendisinden sonraki birçok filozof ve sûfîyi etkileyen İbn Meserre'nin, özellikle İbnü'l-Arabî üzerindeki etkisi ikincinin eserlerinde açıkça görülmektedir.

VI/XII. yüzyılda Endülüs'te güçlü bir nüfûza sahip olan Almeriye Sûfî mektebinin kurucusu İbnü'l-Arîf ile dostu İbn Berrecân Endülüs ve Mağribde yetiştirdikleri müridleri vasıtasıyla tasavvufî düşüncelerini yaymışlardır. Onların güçlü nüfûzu siyasi iktidarı elinde bulunduran Murâbıtları endişelendirmiş, tasavvufa karşı düşmanlık besleyen bazı kadılar ile bürokratların da aleyhteki tavırları sonlarını hazırlamıştır. İsyan girişiminde bulunan bazı muhalif çevrelere, özellikle İbn Tûmert taraftarlarına gözdağı vermek için bu iki güzide insan idam edilmiş, Ebu Bekir Hüseyin Mayûrkî ise kurtuluşu kaçmakta bulmuştur. Bütün bunlar gözlerinin önünde cereyan eden İbn Kasî, Endülüs'ün batısında Müridûn hareketini kurup mehdîliğini ilan ederek Murâbıtlara karşı isyan etmiştir. Onların sûfî çevrelere karşı yürüttüğü sindirme ve yok etme siyasetine adeta meydan okumuştur.

Tasavvufî düşüncenin daha sonraki dönemlerde yaygınlığını sürdür-

134 İbn Zeyyât, ss.453-477.

düğü Endülüs'ün batısında yetişen Muhammed b. Hamis, Muhâsibî'nin etkisinde bir tasavvufi anlayışla dikkat çekmiştir. Ebu'l-Abbas es-Sebtî ise, tasavvufî düşünceyi İbnü'l-Arabî dönemine aktaran sûfî neslin önemli simalarından biridir. Kısaca ifade etmek gerekirse, İbnü'l-Arabî'nin doğduğu yıllarda Endülüs ve Mağrib, güçlü bir ilmî birikime, zengin bir tasavvuf ve felsefe mirasına sahip olmuştur.